

Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi

**İQTİSADİ İSLAHATLAR
ELMİ TƏDQIQAT İNSTİTUTU**

**YEKUN HESABAT
2010**

**«Aqrarsənaye kompleksi
məhsullarının rəqabətqabiliyyətliliyinin
yüksəldilməsi problemləri»**

mövzusunda elmi-tədqiqat işi üzrə

MÜNDƏRİCAT

Xülasə

Giriş

I. Rəqabətqabiliyyətliliyin nəzəri əsasları

I.1. Rəqabətqabiliyyətlilik problemi üzrə iqtisadi nəzəriyyə və konsepsiyalarda təklif edilən nəzəri yanaşmalar

I.2. Rəqabətqabiliyyətlilik problemi üzrə ölkənin spesifik xüsusiyyətləri

II. Rəqabətqabiliyyətliliyin qiymətləndirilməsinin nəzəri-metodoloji məsələləri

II.1. Rəqabətqabiliyyətlilik problemi üzrə mövcud olan akademik (nəzəri-metodoloji) araşdırmalar

II.2. Rəqabətqabiliyyətlilik problemi üzrə ölkədə mövcud olan empirik araşdırmalar

III. Rəqabətqabiliyyətliliyin qiymətləndirilməsi metodologiyası

III.1. Daxili resurs sərfi metodu

III.2. Daxili resurs sərfi metodunun tətbiqi zamanı istifadə olunan iqtisadi göstəricilər və onların toplanması

III.3. Məhsullararası balans və onun tərtibi

IV. Azərbaycan Respublikasının Aqrar sənaye kompleksinin rəqabət qabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsinin nəticələri və onun izahı

IV.1. Aqrar sənaye kompleksinin rəqabət qabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsinin nəticələrinin iqtisadi nəzəriyyəyə uyğunluğunu

IV.2. Adekvat alınmayan modelin təkmilləşdirilməsi və yenidən qiymətləndirilməsi

IV.3. Ortaya çıxan digər problemlərin təhlili

V. Azərbaycan Respublikasının Aqrar sənaye kompleksinin rəqabət qabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsinin nəticələri

V.1. Azərbaycan Respublikasının Aqrar-sənaye kompleksinin rəqabətqabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsinin konkret nəticələri

V.2. Azərbaycan Respublikasının Aqrar sənaye kompleksinin rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi üzrə iqtisadi siyasət təklifləri

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

XÜLASƏ

Tədqiqat kənd təsərrüfatının inkişafındakı qısa və uzunmüddətli problemlərin dəf edilməsinin əsas istiqaməti olan aqrar-sənaye kompleksinin yaradılması və onun rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi məsələlərinin araşdırılmasına həsr olunub.

Tədqiqat 2010-cu ildə aparılmış və Azərbaycan Respublikasının aqrar-sənaye kompleksinə aid məhsulların rəqabətqabiliyyətliliyini müəyyən edilmişdir.

Tədqiqat daxili resurs sərfi metodu ilə aparılmışdır. Tədqiqat nəticəsində aqrar sənaye kompleksinə aid olan məhsulların rəqabət qabiliyyətliliyi göstəricilərini hesablamaq üçün alət hazırlanmışdır. Həmin alət vasitəsilə hər il dünya və yerli qiymətlərinin modelə daxil edilməsi yolu ilə aqrar-sənaye kompleksinə aid olan məhsulların rəqabətqabiliyyətlilik göstəriciləri hesablanıla bilər. Digər tərəfdən, bu alət vasitəsilə aqrar-sənaye kompleksinə aid olan məhsulların qiymətlərinin dəyişməsi nəticəsində əlavə dəyər normalarının necə dəyişməsi, eləcə də, aqrar-sənaye məhsullarının buraxılış həcmində dəyişməsi nəticəsində bu istehsal sahələrində son məhsulun necə dəyişməsi məsələləri həll edilə bilər.

GİRİŞ

Tədqiqat Probleminin Qoyuluşu:

Kənd təsərrüfatında kompleks inkişafının dünya təcrübəsi göstərir ki, bitkiçilik, heyvandarlıq və kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı sənayesinin inkişafı bu sahələrin bilavəsitə əlaqəli inkişafı ilə bağlıdır. Kənd təsərrüfatı sahələrinin və onunla bağlı sənaye sahələrinin əlaqəsiz inkişafı bu sahələrin biri-birinə tarazlı əlavə tələb və təklif yarada bilməməsinə gətirib çıxarır. Nəticədə kənd təsərrüfatının inkişafında dünya praktikasında sübut olunmuş qısa və uzunmüddətli problemlər yaranır. Kənd təsərrüfatı məhsullarına tələbin nisbi sabit qalması hesabına həmin sahənin inkişafının ləngiməsi, kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan iqtisadi fəal əhalinin sayının getdikcə azalması, əhalinin gəlirləri ilə kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbin nisbi sabitləşməsi və s. kimi problemlər kənd təsərrüfatının qısa və uzun müddətli problemlərindən ibarətdir. Dünya praktikasında həmin problemlərin həlli istiqamətində bir sıra uğurlu və uğursuz dövlət siyasətləri aparılmış lakin bu problemin həlli hələ də qalmaqdadır.

Tədqiqatın İqtisadi Siyasətdə Yeri və Rolu:

Ölkəmizdə kənd təsərrüfatının inkişafında uzun və qısamüddətli kənd təsərrüfat problemlərinin əlamətləri araşdırılmalı və kənd təsərrüfatı istehsalının həcmının gələcəkdə azalma meylinə qarşı əsaslı tədbirlər görülməlidir. Bu tədbirlərin mahiyyəti ondan ibarət olmalıdır ki, kənd təsərrüfatının inkişafı tək daxili bazarla deyil həm də dünya bazarı ilə inteqrasiya olunmuş olsun. Yəni, daxili bazarın nisbi sabit tələbini ödədikdən sonra, dünya bazarına da öz məhsullarını ixrac edə bilsin. Çünki nəzəri olaraq sübut olunmuşdur ki, kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələb ölkə daxilində əhalinin gəlirlərinin arımından qeyri elastikdir. Əhalinin gəlirlərinin müəyyən bir həddən sonrakı artımı kənd təsərrüfatı məhsullarına əlavə tələb yarada bilməməyindən kənd təsərrüfatı istehsalının həcmi ya sabit qalır ya da azalmağa başlayır. Ölkədə bu həddə nail olunduqdan sonra kənd təsərrüfatı məhsullarına əlavə tələbi yalnız əhalinin sayının artımı yaradır. Rəqabət qabiliyyətli kənd təsərrüfatının olmamaması ölkənin dünya bazarlarına çıxışını məhdudlaşdırır və nəticədə iqtisadi nəzəriyyədə sübut olunmuş ənənəvi qısa və uzunmüddətli kənd təsərrüfatı problemləri özünü biruzə verməyə başlayır. Kənd təsərrüfatının subsidiyalaşdırılması kimi dövlət siyasəti məhz bu zaman tətbiq olunmağa başlayır. Lakin rəqabətqabiliyyətli kənd təsərrüfatının olması şəraitində aqrar sektorun inkişafı həm daxili, həm də xarici bazarın tələbi ilə baş verir. Beləliklə, qeyd edilənlər ölkədə aqrar sənaye kompleksi məhsullarının rəqabətqabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsi sahəsində tədqiqatların aparılmasının aktual olduğunu göstərir.

Tədqiqatın məqsədi və cavab axtardığı suallar:

Layihənin əsas məqsədi ölkədə aqrar sənaye kompleksi məhsullarının rəqabətqabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsi və kənd təsərrüfatının dinamik və səmərəli inkişafına dair təklif və tövsiyələrin işlənilməsindən ibarətdir.

Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilmişdir:

- Kənd təsərrüfatı sahəsindəki qısa və uzun müddətli problemləri qarşılamaq məqsədilə onların rəqabətqabiliyyətliliyinə göstərə biləcək təsirlərin araşdırılması;
- Aqrar-sənaye kompleksi məhsullarının rəqabətqabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsi məqsədilə məhsullararası balansın tərtibi üçün məlumatların toplanması, müşahidələrin aparılması.

- ölkədə aqrar sənaye kompleksi məhsullarının rəqabətqabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsinin nəzəri-metodoloji aspektlərinin öyrənilməsi;
- Aqrar-sənaye kompleksi məhsullarının rəqabətqabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsi nəticəsində kənd təsərrüfatının kompleks inkişaf etdirilməsi üçün təklif və tövsiyələrin verilməsi.

Tədqiqatın praktiki töhfəsi:

Aqrar-sənaye kompleksi məhsullarının rəqabətqabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsi nəticələri əsasında heyvandarlıq, bitkiçilik və kənd təsərrüfatı ilə bağlı digər sahələr arasındakı optimal proporsiyaları, onlar arasındakı əlaqələri əks etdirən birbaşa və tam xərclər matrisi, aqrar sahədə və onunla bağlı sahələrdə qiymət siyasətini tənzimləməyə imkan verən tam xərclər matrisi tapılmışdır.

Tədqiqat aqrar sənaye kompleksinin inkişafı sahəsində hökumətin iqtisadi siyasət qərarlarının qəbulu üçün konkret alət rolunu oynaya bilər:

Yəni aqrar sektorun inkişafını dəstəkləyən səmərəli qiymət siyasəti aparmanın aləti yaradılmışdır və bu alət vasitəsi ilə aqrar sənaye kompleksində qiymətləri proqnozlaşdırmaq mümkündür.

I. RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİLİYİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1. Rəqabətqabiliyyətlik problemi üzrə iqtisadi nəzəriyyə və konsepsiyalarda təklif edilən nəzəri yanaşmalar

Son zamanlar rəqabət qabiliyyətlik problemi daha çox dəbdə olan problemə çevrilmişdir. Ticarət baxımından ölkələrin bir-birinə açıqlığı və qloballaşma rəqabət qabiliyyətliliyi hər bir ölkənin probleminə çevrilmişdir. ABŞ bu sahədə ilk pioner olmuşdur. Belə ki, 1985-ci ildə prezident yanında rəqabət məsələləri üzrə komissiya, 1986-cı ildə isə rəqabət qabiliyyətlik siyasəti üzrə Şura yaradılmışdır. Bundan sonra digər ölkələr bu işə qoşulmuşlar. 2001-ci ildə Avropa İttifaqı ölkələri Lissabon bəyannaməsini qəbul etmişlər. Həmin bəyannamədə rəqabət qabiliyyətlik barədə deyilir: “Avropa İttifaqı dünya iqtisadiyyatı sahəsində biliklərə əsaslanan, daha çox və keyfiyyətli iş yerləri açan və daha çox sosial vəhdətlik dərəcəsi yaradan dağınıqlı iqtisadi artım qabiliyyəti ilə rəqabət qabiliyyətliliyi olmalıdır.”

Praktik olaraq elə bir ölkə yoxdurki, o rəqabət qabiliyyətliklə əlaqədar özündə xüsusi komissiyalar yaratmasın.

Rəqabət qabiliyyətlik iqtisadi ədəbiyyatlarda nə qədər dəbdə olsada hələlik vahid bir fikir formalaşmamışdır. Bu da onun müəyyən edilməsində maneələrə gətirir çıxarır.

Faktiki olaraq bu günə qədər rəqabət qabiliyyətlik müxtəlif formada şərh edilməkdədir:

- ABŞ prezidenti yanında rəqabət qabiliyyətlik məsələləri üzrə komissiyanın (1985) verdiyi izah: “Azad və ədalətli bazar münasibətləri şəraitində ölkələrin beynəlxalq bazardan tələblərinə müvafiq gələn əmtəə və xidmətlərin istehsalı”;
- ABŞ prezidenti yanında rəqabət qabiliyyətlik məsələləri üzrə Şuranın verdiyi izah: “Vətəndaşların yüksək həyat səviyyəsini təmin edən və uzunmüddətli perspektivdə onu saxlamaqla beynəlxalq bazarın tələblərinə müvafiq gələn əmtəə və xidmətlərin istehsalı qabiliyyəti”;
- Beynəlxalq iqtisadi forumdakı “Qlobal rəqabət qabiliyyətlik” məruzədə (1996) verilən izah: “Əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM-in yüksək artım tempinə nail olmaq qabiliyyəti”.

OESR (1996) verdiyi izah: “Şirkətlərin, müəssisələrin, regionların, ölkələrin və milli regionların beynəlxalq rəqabətə açıqlığı şərtilə gəlir və əhalinin məşğulluq göstəricilərisəviyyəsinin nisbətən yüksək olmasının saxlanması və dəstəklənməsi”.

Beynəlxalq menecment institutunun rəqabət qabiliyyətlik üzrə ümumdünya illik məcmuəsində verilən izah: “Ölkələrin müəssisələri tərəfindən əlavə dəyər yaratmağı və əhalinin daha yüksək həyat şəraitini təmin edən şərtlər yaratmaq və saxlamaq qabiliyyətini formalaşdıran fakt və siyasəti təhlil edən iqtisadi biliklər sferası”

Avropa komissiyasının sədri və dövlət başçıları üçün hazırlanmış rəqabət qabiliyyətlik üzrə məsləhətçilər qrupunun məruzəsində verilən izah: “Rəqabət qabiliyyətlik əmək məhsuldarlığı, səmərəlilik və mənfəətlilik elementlərini özündə birləşdirir. Amma özlüyündə onlar tükənən deyil və son məqsədi verə bilməz. Bunlar həyat səviyyəsinin artırılması üçün güclü alətdir, yəni məsələnin həlli üçün vasitələrdir. Qlobal miqyasda məhsuldarlığın və səmərəliliyin artırılması beynəlxalq ixtisaslaşma mənasında rəqabət qabiliyyətlik kimi qeyri-infilyasiya yolu ilə əhalinin gəlirlərinin artırılması deməkdir”.

Göründüyü kimi problem heç də bir mənalı izahını tapa bilmir. Lakin ümumi bir konsesusa yaxınlaşma meyli vardır.

Yuxarıdakı fikirləri ümumiləşdirsək rəqabət qabiliyyətlilik anlayışının 5 (beş) əsas amilini seçə bilərik;

1. Rəqabət anlayışı – Ənənəvi olaraq, rəqabət məhsul və xidmətlər satışından daha çox mənfəət əldə etmək deməkdir. Lakin bu daimi və sabit ola bilməz. Deməli, rəqabətin ilkin şərtləri və təbiəti dəyişə bilər.

2. Məkan ölçüsü – Bu amilin təhlili zamanı nə və ya kim rəqabət qabiliyyətli olmalıdır sualı ortaya çıxır. Bu mənada hər bir insan, müəssisə və ölkə rəqabət qabiliyyətli ola bilər. Adətən belə düşünülür ki, iqtisadi dəyər yalnız müəssisələrdə yaranır. Odur ki, belə yanaşılır ki, müəssisə çərçivəsində dəyər istehsalına əlverişli şərait yaradılsın. İkinci bir düşüncə tərzini xaricə daha çox məhsul satmaqla rəqabət qabiliyyətliliyin təmin olunmasıdır. Bu gün belə düşüncə tərzini ən dəbdə olan düşüncə tərzidir. Məkan ölçüsü baxımından dəyərin yaradılması və onun ictimai miqyası Marks tərəfindən daha aydın izah edilmiş və bu unudulmamalıdır.

3. Həyat səviyyəsinin artımı məqsədi - Rəqabət qabiliyyətliliyin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsindəki müstəsna rolunu oynamaq ideyası bütün şərtlərdə mühüm yer tutur. Lakin bu izahlarda ədalətli bölgü məsələsi unudulur. Bu məsələnin yaratdığı problem birbaşa xarici investisiyalar üçün cəlbədar olan ucuz işçi qüvvəsi məsələsi ilə ziddiyyət təşkil edir.

4. Hökumətin rolu və iqtisadi siyasət – Ümumiyyətlə rəqabət qabiliyyətlilik anlayışından daha çox menecment ədəbiyyatlarında istifadə edilir. Həmin ədəbiyyatlarda nədənsə dövləti rəqabət qabiliyyətliliyin amillərinə daxil etməzlər. Odur ki, bu məsələ diskussiyalara səbəb olmamışdır. Əslində isə dövlət amili rəqabət qabiliyyətliliyin mərkəzi amillərindəndir. “Görünməyən əl” ya Dövlət tənzimlənməsi. Bu mənada rəqabət qabiliyyətlilik bütün iqtisadi nəzəriyyə diskussiyalarının baş mövzudur.

5. Biliklərin rolu – Bu amil rəqabət qabiliyyətliliyin yeni lakin əsas amildir. Məhz bu amil rəqabət qabiliyyətlilik konsepsiyası ilə iqtisadi nəzəriyyəni əlaqələndirən əsas həlqədir. Siyasətçilər rəqabət qabiliyyətlilik barədə danışanda iqtisadçılar iqtisadiyyatı irəli aparacaq biliklərdən danışır. Əsas ideya isə ondan ibarətdir ki, informasiya və innovasiya dünya iqtisadiyyatının təkamülü üçün əsas hərəkətverici qüvvədir.

Rəqabət qabiliyyətlilik anlayışının müxtəlif izahları onlar arasındakı oxşarlıq və fərqlər çoxlu problem və suallar doğurmaqdadır.

1.2. Rəqabətqabiliyyətlilik problemi üzrə ölkənin spesifik xüsusiyyətləri

Kənd təsərrüfatının rəqabətqabiliyyətliliyinin tədqiqi ölkədə kənd təsərrüfatının inkişaf problemləri ilə kompleks əlaqəli aparılmalıdır. Kənd təsərrüfatının inkişafındakı xüsusiyyətlər demək olar ki, hər bir konkret ölkə üçün eynidir. Lakin inkişaf mərhələsindən asılı olaraq bunlar müxtəlif formalarda təzahür edir. Əgər bu xüsusiyyətləri təsnifləşdirsək belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, onlar uzun müddətli və qısa müddətli dövrlərdə fərqli olurlar. Qısa müddətli dövr üçün ölkənin kənd təsərrüfatının inkişafında kənd təsərrüfatı məhsullarına tələbin müşahidə edilən əsas əlamətləri bunlardır:

Kənd təsərrüfatı məhsullarına tələb qiymət baxımından qeyri-elastikdir. Bu inkişaf etmiş ölkələrin kənd təsərrüfatında daha çox müşahidə edilir. Belə ki, kənd təsərrüfatı məhsulları üçün elastiklik əmsalı 0.20-0.25 arasında tərəddüd edir. Yəni istehlakçılar

kənd təsərrüfatı məhsullarının əlavə artımını heç də yüksək istehlak tələbi ilə qarşılamırlar. Deməli, kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətinin daha çox aşağı düşməsinə istehlakçıların az artan tələbi uyğun gəlir. Aydın ki, burada əmtəələrin əvəzətmə effekti və son hədd faydalılığının azalması kimi səbəblər vardır.

Bu əlamət ölkəmizin timsalında yoxlanmış və məlum olmuşdur ki, kənd təsərrüfatı məhsullarına tələb qiymət baxımından o qədər də elastik deyildir. Eyni tədqiqat kənd təsərrüfatı məhsullarına təklifin qiymət baxımından elastikliyi üçün də aparılmış və nəticədə məlum olmuşdur ki, təklif də qiymət baxımından o qədər də elastik deyildir.

Qiymətin dəyişməsi istehsalın və ya təklifin artmasına çox az təsir edir. Deməli istehlakçılar kənd təsərrüfatı məhsullarının əlavə artımını müxtəlif istehlak tələbi ilə qarşılayırlar. Bu mühüm məsələnin tədqiqində əldə olunmuş etibarlı nəticələr kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı sahəsində tələb-təklif münasibətlərinin heç də dinamik inkişaf etmədiyini sübut edir. Tədqiqatlar onu göstərir ki, ölkədə kənd təsərrüfatı məhsullarına tələb nisbi sabitdir. Xarici bazarın tələbinə gəlincə isə, onu qeyd etməliyik ki, potensial rəqabətqabiliyyətliliyinə malik olsaq da, bu imkanın reallaşmaması kənd təsərrüfatı məhsullarına əlavə tələb yarada bilməmişdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz qısamüddətli xüsusiyyətlərlə yanaşı uzunmüddətli dövr üçün xarakterik olan xüsusiyyətlər də vardır. Belə ki, gəlirə görə kənd təsərrüfatı məhsullarına tələb zaman etibarlı ilə qeyri-elastikdir. Bu xüsusiyyət aşağıdakı amillərlə müəyyən edilir. Birincisi, kənd təsərrüfatı məhsulu istehlakçılarınin gəlirlərində həmin məhsullarının istehlakına sərf olunan hissə müəyyən qanunauyğunluğa görə getdikcə nisbi azalır. Təxmini hesablamalara görə sübut edilmişdir ki, əhalinin gəlirlərinin 10 % yüksəlməsi kənd təsərrüfatı məhsullarının istehlakını 2% artırır. Uzun zaman çərçivəsində kənd təsərrüfatı məhsullarının istehlakının artmasına təsir edən əsas davamedici təsir istehlakçıların artan nisbi sayıdır. Lakin əhalinin artımı və əhalinin gəlirlərinin artımı ilə baş verən kənd təsərrüfatı məhsullarının istehlakının nisbi artımı kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının artım sürətini heç zaman qabaqlaya bilmir. Çünki doğum əmsalının azalması amilini də nəzərə almaq lazımdır. Uzunmüddətli dövr üçün xas olan xüsusiyyətləri nəzərə alsaq kənd təsərrüfatı istehsalı sahəsini həcmi azalan və ya nisbi sabit sahə kimi qəbul etmək mümkündür. Bu əlamətin ölkə timsalında tədqiqi bir sıra mühüm nəticələrə gətirib çıxarmışdır. Əhalinin gəlirləri ilə kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələb arasındakı əlaqənin tədqiqi nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, başlıca kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələb əhalinin adam başına düşən gəlirlərindən taxıl, kartof, tərəvəz və ət məhsulları üzrə əks asılılıqda, meyvə, süd, yumurta üzrə isə düz asılılıqda olmuşdur.

Bu proses Engel qanunun tələblərinə tamamilə uyğun gəlir. Tədqiqatın nəticələrindən belə aydın olur ki, adambasına düşən istehlak xərcləri tərkibində ərzağa xərclənən hissə getdikcə azalır və sabitləşir. Bu problem kənd təsərrüfatı məhsullarına uzun müddətli tələbin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Ümumiyyətlə, kənd təsərrüfatı məhsullarına tələbin gəlirə nisbətən qeyri-elastik olması problemi də məhz buradan yaranır. Ölkəmizdə bu problemin ilk simptomları kartof, taxıl, ət məhsulları və yumurta üzrə yaranmaqdadır. Digər mühüm amil əhalinin sayının artımı ilə kənd təsərrüfatı məhsullarına tələbin necə dəyişməsidir. Adətən, bu məsələ əhalinin ərzaq istehlakı xərclərinin artımına əhalinin pul gəlirləri və əhalinin sayının artımının təsirini öyrənməklə həll edilir. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, gəlirlərin ərzağa xərclənən hissəsinin artımında əhalinin sayının artması əhalinin gəlirlərinin artımından daha yüksək olmuşdur. Deməli, əhalinin sayının artımı kənd təsərrüfatı məhsullarına daha çox tələb yaratmışdır. Nəzəri olaraq əhalinin artımı və əhalinin gəlirlərinin artımı ilə

baş verən kənd təsərrüfatı məhsullarının istehlakının nisbi artımı kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının artım sürətini zaman etibarilə qabaqlaya bilmir. Bu nəzəri müddəə da ölkə reallığı üçün tədqiq edilmiş və müəyyən edilmişdir ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehlakının nisbi artım sürəti kənd təsərrüfatı məhsullarının artım sürətini 2002-2007-ci illərdə qabaqlaya bilməmişdir.

Tədqiqatlar əsasında, kənd təsərrüfatı sahəsində iqtisadi nəzəriyyə ilə sübut olunmuş qısa və uzun müddətli problemləri ölkə reallığı üçün aşağıdakı makroiqtisadi mənzərə ilə əks etdirmək olar. Belə ki, qısamüddətli dövrdə əlamətlər özünü tam şəkildə biruzə verməsə də, uzunmüddətli dövr üçün xarakterik olan əlamət özünü biruzə vermişdir:

-hal-hazırda ölkədə kənd təsərrüfatı məhsullarına tələb və təklif qiymətdən asılı olaraq qeyri-elastikdir;

-kənd təsərrüfatı məhsullarına tələb əhalinin gəlirlərinin artımından daha çox əhalinin sayının artımı ilə şərtlənir.

Tələb və təklifin qiymətdən qeyri-elastikliyi kənd təsərrüfatında hələlik dövlət dotasiyalarına ehtiyac olduğuna tam əsaslar vermir. Kənd təsərrüfatı məhsullarına tələbin əhalinin gəlirlərinin artımından daha çox əhalinin sayının artımı ilə şərtlənməsi, kənd təsərrüfatı istehsalının həcmində gələcəkdə azalmağa doğru meyl edəcəyini xəbər verir. Bu meyl kənd təsərrüfatı məhsullarına tələbin qiymətdən qeyri-elastikliyi ilə şərtlənir. Həmin dövrün daim izlənilməsi və nəzarətdə saxlanılması kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyinin istiqamətlərini müəyyən etməyin mühüm məsələsidir. Digər bir məsələ isə rəqabətqabiliyyətlilik imkanlarından istifadə edərək kənd təsərrüfatı məhsullarına əlavə tələbin artırılması əsasında kənd təsərrüfatının həcmində azalmasını qarşısının alınmasıdır. Tədqiqatın aparılmasında əsas məqsədlərdən biri kənd təsərrüfatı məhsullarına əlavə istehsal tələbi yaradacaq aqrar sənaye kompleksinin inkişafının bütün aqrar sənaye kompleksi məhsullarının potensial rəqabətqabiliyyətliliyinə necə təsir etməsini araşdırmaqdır.

II. RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

II.1. Rəqabətqabiliyyətlilik problemi üzrə mövcud olan akademik (nəzəri-metodoloji) araşdırmalar

Bu anlayışın daha təfərrüatlı izahı üçün onun tarixən necə yaranması və bu sahədəki ən məşhur nəzəriyyələri nəzərdən keçirmək yerinə düşər.

Əslində rəqabət qabiliyyətlilik anlayışı klassiklər tərəfindən təqdim edilmişdir. Adam Smit özünün “Xalqların sərvətinin mənbəyi və səbəbləri” əsərində (1768) rəqabət qabiliyyətliliyin üç başlanğıc amildən, torpaq, kapital, təbii resurs və əməkdən asılı olaraq dövlətin beynəlxalq ticarətdəki mütləq üstünlüyü kimi müəyyən etmişdir. Yəni, ölkələr onlara ucuz başa gələn məhsulları ixrac, baha başa gələnləri isə idxal etməlidirlər. David Rikardo isə onun ideyasını inkişaf etdirərək müqayisəli üstünlük ideyasını yaratmışdır. Müqayisəli üstünlüyün mahiyyəti odur ki, ölkələr arasında beynəlxalq ticarət qiymət baxımından deyil (yəni ucuz və ya baha başa gəlməsi), daha çox məhsulun və ya xidmətin qiymətinin digər bir məhsul və xidmətin qiymətinə nisbətindən asılı olması müddəasıdır. Müqayisəli üstünlüyün başa düşülməsi bir qədər çətin olsa da iqtisadi ədəbiyyatlarda, xüsusilə Lindertin “Dünya təsərrüfat əlaqələri” əsərində və Makkonel, Bryunun “Ekonomiks, Problemlər və prinsiplər” əsərində bu kifayət qədər izah edilmişdir. Müqayisəli üstünlüyün mahiyyətində ölkələrarası qiymətin fərqliliyinin iki səbəbi durur. Birincisi, bir ölkə digərinə nisbətən eyni ehtiyatları daha səmərəli məhsuldar istifadə etməsi, ikincisi isə bir ölkənin eyni ehtiyatları digərinə nisbətən ucuz əldə etməsi durur.

Rəqabət qabiliyyətlilik ideyası XX əsrin əvvəllərində Xekşer və Olın tərəfindən inkişaf etdirilmiş və beynəlxalq ticarətin müqayisəli üstünlüyünün istehsal faktorları ilə təmin olunma dərəcəsi ilə izahı müddəası irəli sürülmüşdür. Mahiyyət etibarını ilə bu müddəa onu nəzərdə tutur ki, istehsal faktorları ilə zəngin ölkələr məhsul istehsalında həmin faktorları ucuz əldə etdiklərindən digər ölkələrlə müqayisədə üstünlüyə malik olurlar. (Azərbaycanın iqtisadiyyatının cari və müqayisəli üstünlüklərinin tədqiqi, Bakı 2004) Bu nəzəriyyələri ümumiləşdirsək belə qənaətə gəlmək olar ki, onların mahiyyətində rəqabət qabiliyyətlilik istehsal xərcləri ilə bilavasitə bağlıdır. Bu rəqabət qabiliyyətliliyə ənənəvi baxışdır. Burada real valyuta məzənnələrinin təsiri də nəzərə alınır. Doğrudan da bu nəzəriyyəyə əsaslanmış hesablama üsulları həqiqətən rəqabət qabiliyyətlilik barədə doğru məlumat verə bilir. Yeri gəlmişkən, Avropa İttifaqı ölkələri tərəfindən vahid valyuta məkanının yaradılması səbəblərindən biri də azad rəqabət və ticarət rejimində əlverişli mühit yaratmaqla ölkələrin öz rəqabət potensiallarını düzgün qiymətləndirə bilmələri dayanmışdır.

Lakin istehsal xərcləri və valyuta məzənnəsi baxımından müqayisəli üstünlüklərin aşkara çıxarılması kifayət etmir. Bu alimləri və hökumətləri qeyri-qiymət rəqabəti elementlərinə diqqət yetirməyə məcbur etmişdir.

Qeyri-qiymət rəqabəti ideyası M.Portet tərəfindən yaradılmış nəzəriyyənin əsasında dayanır. Müqayisəli üstünlük nəzəriyyəsinin 200 illik hökmranlığından sonra Maykl Porter tamamilə yeni bir yanaşma təklif etdi. Onun əsas ideyası ondan ibarətdir ki, ölkənin gələcəyi ona irsən keçmir, əksinə yaradılır. O, klassik iqtisadiyyatın təkid etdiyi kimi ölkənin təbii resurslardan, əmək potensialından, faiz stavkasından və ya valyuta

dəyərindən doğulmur: Həyat səviyyəsini müqayisəli üstünlüklər deyil, rəqabət üstünlükləri yaradır.

Rəqabət qabiliyyətliliyin romb modeli.

Sənaye sahələri və müəssisələri arasındakı sıx əlaqəsi olan regionlar – yüksək məhsuldarlıqlı iqtisadi rayonlardır. Bu əlaqələr sənaye klasterlərini xarakterizə edir. Porter sənaye klasterlərini üstünlüyün dördbucaqlısı adlandırır. O, qeyd edir ki, qarşılıqlı təsirdə olan faktorların dördbucaqlısı mövcuddur. Bu dördbucaqlının nəticəsi məhsuldarlığın artımıdır. Bu amillər aşağıdakılardır:

1. İstehsal amilləri şərti.

- İşçilərin miqdarı, vərdişi və onlara çəkilən xərc.
- Ölkənin fiziki resurslarının miqdarı, keyfiyyəti, əlyətərliliyi və dəyəri (torpaq, su resursları, mineral ehtiyatlar, meşə hidroenerji ehtiyatları, balıq vətəgələri və s.).
- Əmtəə və xidmətlərin miqdarına və keyfiyyətinə təsir edən elmi-texniki, marketing və digər bilik resursları.
- Təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi üçün sərəncamda olan kapitalın həcmi və dəyəri.
- Nəqliyyat sistemi, kommunikasiya sistemi, səhiyyə sistemi də daxil olmaqla infrastrukturun tipi, keyfiyyəti və ondan istifadə xərcləri, habelə ölkədə həyatın keyfiyyətinə təsir edən sair amillər.

2. Tələb şərti.

- Müxtəlif mövcud bazar təbəqələrinin daxili bazarda tələblərinin tərkibi. Digər bazarlara nisbətən daxili bazar alıcılarının tələblərini nə dərəcədə ödəyir.
- Daxili tələbin həcmi və artım tempi.
- Daxili tələbin beynəlmiləşdirilməsi və məhsul və xidmətlərin xarici bazarlara çıxarılması.

3. Əlaqədar və dəstək verən sahələr.

- Başqa sahələrə zəncirvari təsir edərək onların istehsallarının səmərəli inkişafına dəstək verən, beynəlxalq miqyasda rəqabət qabiliyyətli mal göndərən sahələrin mövcudluğu.
- Əlavə dəyərin yaradılması zəncirində koordinasiya oluna bilən və birgə fəaliyyəti həyata keçirə bilən beynəlxalq miqyasda rəqabət qabiliyyətli əlaqədar istehsallar və ya komplementar məhsullar istehsalçıları.

4. Müəssisələrin strategiyası, strukturu və rəqibləri.

- Müəssisənin idarə edilməsinin üsulları və onun rəqabəti.
- Müəssisənin nail olmağa çalışdığı məqsəd, əməkdaşların və menecerlərin maddi marağı.
- Müvafiq sahədə rəqabət üstünlüklərin yaradılması və saxlanması.

Bu dördbucaqlının sistemli xarakteri klasterinlərin yaranmasına şərait yaradır.

II.2. Rəqabətqabiliyyətlilik problemi üzrə ölkədə mövcud olan empirik araşdırmalar

1. Azərbaycan iqtisadiyyatının cari və potensial üstünlüklərinin müqayisəli tədqiqi. İqtisadi İslahatlar Elmi tədqiqat İnstitutu, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiə Nazirliyi və BMT-nin İnkişaf Proqramının birgə həyata keçirdiyi Milli məşğulluq strategiyası çərçivəsində hazırlanmış layihə. Bakı-2004. Layihədə cari və potensial üstünlüklərinin nəzəri məsələləri araşdırılmış, lakin daxili resurs sərfi metodu araşdırılmamışdır.

2. "Azərbaycanda kənd təsərrüfatı üzrə dövlət tənظیمlənməsi sahəsində mövcud vəziyyətin təhlili və onun Ümumdünya Ticarət Təşkilatının tələblərinə uyğunlaşdırılması

üçün tövsiyələrin hazırlanması”tədqiqat layihəsi üzrə yekun hesabat Yerli iqtisadi inkişaf mərkəzi BAKI – 2006. Layihədə Ümumdünya Ticarət Təşkilatına daxil olmağın şərtləri və ticarət qaydaları nəzərdən keçirilmişdir.

3. Azərbaycanın daxili resurs dəyərini təhlili yekun hesabat Kemoniks interneti Vüqar Əhmədov və Tohida Rəşidovanın köməklili ilə Dr. J. Dörk Straykerin (Dirck Stryker) təqdimatı 18 mart 2009-cu il Özəl Sektorun Rəqabətliyiinin Gücləndirilmisi Proqramı USAİD Əsas Müqavilə AID-112-C-08-00002 Layihədə Azərbaycanda ilk dəfə daxili resurs sərfi metodunun tətbiqi ilə kənd təsərrüfatı və bəzi digər məhsulların rəqabətqabiliyyətliliyi hesablanmışdır.

4. “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı sektorunun rəqabət qabiliyyətliliyiinin yüksəldilməsi problemləri” İqtisadi İnkişaf Nazirliyi və BMT-nin İnkişaf Proqramı çərçivəsində İqtisadi İslahatlar Elmi tədqiqat İnstitutunda həyata keçirilmiş tədqiqat layihəsi üzrə yekun hesabat. 2009-cu il
Layihədə ilk dəfə geniş formada balassa indeksi ilə 200-dən çox aqrar sənaye sahəsinə aid məhsulların aşkar müqayisəli üstünlüyü, 50-dən çox kənd təsərrüfatı məhsulu üzrə ayrıca olaraq daxili resurs sərfi metodu ilə rəqabətqabiliyyətlilik göstəricisi olan daxili resurs sərfi əmsalı və mühafizə əmsalları hesablanmışdır.

III. RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİLİYİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ METODOLOGİYASI

III.1. Daxili resurs sərfi metodu

Təcrübə göstərir ki, xüsusilə təbii ehtiyatlara əsaslanan sahələrin, o cümlədən də kənd təsərrüfatı və emalı sənayesi sahələrinin məhsulları üzrə rəqabət üstünlüklərini müəyyən etmək üçün **Daxili Resurs sərfi (Domestic Resource Cost, DRC)** metodundan istifadə olunur. M.Bruno (1963) tərəfindən irəli sürülən DRC metodu xüsusilə potensial (gələcəkdə reallaşdırıla biləcək) müqayisəli üstünlüklərin müəyyənləşdirilməsi baxımından daha mükəmməl metodikadır.

Metodin mahiyyəti.

Bu metodikaya görə, əgər hər hansı bir məhsul üzrə DRS vahiddən kiçik olarsa, bu həmin məhsulun müqayisəli üstünlüyə malik olduğunu göstərir. DRS-in vahiddən kiçik olması o deməkdir ki, kölgə qiymətlərlə, yaradılmış əlavə dəyər onun istehsalına sərf edilmiş resursların kölgə qiymətlərlə dəyərindən yüksəkdir. Başqa sözlə isə, yaradılmış əlavə dəyərin kölgə qiymətlərlə həcmi daxili resursların kölgə dəyərindən kiçikdir ki, bu hal da daxili resurslardan qeyri-səmərəli istifadə edildiyini göstərir.

Standart ədəbiyyatlarda əmtəə ixracının iqtisadi səmərəliliyi daxili resurs sərfi (DRS) ilə ölçülür. DRS nəzərdə tutulmuş məhsulun satışından 1 vahid xarici valyuta qazanmaq (əldə etmək) üçün lazım olan daxili resursun (əsasən istehsal, torpaq, əmək, qeyri-ticari kapital kimi qeyri-ticari faktorların) kəmiyyətini göstərir.

Yanaşmalardakı fərqlilik.

Adətən ədəbiyyatlarda DRS-nin hesablanma düsturu verilərkən kəsrin surətində qeyri-ticari daxili resursların yalnız aralıq istehlaka daxil olan hissəsi göstərilir. Düsturun izahı zamanı isə kəsrin surətinə əmək, kapital, torpaq və s. kimi daxili resursların da aid olduğu göstərilir. Bu həm hesablamayı çətinləşdirir, həm də DRS-nin iqtisadi mahiyyətini dərk etməyə imkan vermir.

Bizim yanaşmanın fərqli cəhəti.

Burada əsas problem məsələnin qoyuluşundakı ziddiyyətlə bağlıdır. Belə ki, mikroiqtisadi baxımdan müəssisədə həmişə mənfəətin artırılması əsas məqsəd daşdığından, bütün resurslar yalnız maksimum mənfəət əldə etməyə səfərbər olunur. Makroiqtisadi baxımdan isə hər bir istehsalın səmərəliliyi onun yaratdığı əlavə dəyərlə müəyyənləşir. Odur ki, DRS hesablanarkən kəsrin surəti həm aralıq istehlaka daxil olan qeyri-ticari resursları, həm də makroiqtisadi baxımdan əlavə dəyərin elementləri olan əməyin, kapitalın və ya torpağın dəyərini ifadə etməlidir. Mənfəət əlavə dəyərin elementi kimi kəsrin surətində nəzərə alınmamalıdır. Bu baxımdan kəsrin surətində məhsul istehsalının amilləri, yəni həm aralıq istehlaka daxil olan, həm də əlavə dəyər elementləri olan bütün qeyri-ticari daxili resurslar ifadə olunmalıdır. Nəticədə dünya qiymətlərinin təsiri nəzərə alınmaqla məhsul istehsalı zamanı qeyri-ticari daxili resurslarla əlavə dəyərin cəminin hər manatına düşən daxili resurs sərfini hesablamış oluruq. Yəni, kəsrin məxrəcini dünya qiymətləri ilə hesablanmış məhsulun dəyərindən ticari resursların dünya qiymətilə dəyərini çıxaraq hesablayırıq ki, nəticədə də qeyri-ticari daxili resursların dəyəri ilə əlavə dəyərin cəmini tapmış oluruq. Sonda kəsrin məxrəci surətindən mənfəət

qədər çox olur. Bir sözlə DRS elə ticari resurslar nəzərə alınmadan məhsul satışından əldə edilən gəlirin hər manatına sərf edilən daxili resurs sərfi deməkdir. Deməli, əldə edilən hər vahid valyutaya daxili resurs sərfinin azaldılması resurslardan qənaətlə istifadəyə imkan verir və rəqabətqabiliyyətliliyin göstəricisi kimi çıxış edir.

DRS hesablanmasının metodologiyası.

Birinci metodologiya DRS konsepsiyasının müxtəlif variantları vardır (Bruno 1967 və 1972; Krueger 1966 və 1972). Scandizzo və Bruce-nin (1980) konsepsiyası aşağıdakı kimidir:

$$DRS_i = \frac{\sum_{j=k+1}^k A_{ij} * P_j^k}{P_i^d - \sum_{j=1}^k A_{ij} * P_j^k} \quad (1)$$

Burada,

DRS_i – i-ci əmtənin istehsalı zamanı bir vahid xarici valyuta qazanmaq yaxud qənaət etmək üçün lazım olan daxili resurs sərfini nəzərdə tutur.

A_{ij} – i-ci əmtənin vahid miqdarının istehsalı üçün lazım olan j-cu inputun (aralıq istehlakın) miqdarını göstərir.

P_j^k – j-cu qeyri-ticari inputun (aralıq istehlakın) kölgə qiymətidir (yaxud alternativ xərci).
 $j=1,2,\dots,k$.

P_j^k – j-cu ticari inputun (aralıq istehlakın) kölgə qiymətidir (yaxud alternativ xərci).
 $j=k+1,k+2,\dots,n$

P_i^d – i-ci əmtənin dünya bazarı qiymətidir.

$j=1,2,\dots,k$ - qeyri-ticari inputlardır (aralıq istehlakın elementləridir)

$j=k+1,k+2,\dots,n$ - ticari inputlardır (aralıq istehlakın elementləridir)

İkinci metodologiya.

Rəqabət üstünlüklərinin qeyd edilən prinsiplər əsasında hesablanmasının digər metodu aşağıdakı düsturla əsaslanır. (Manual financial and economic analysis of development projects, Luxembourg, European Communities, 1997):

$$DRS = G / (E - F) \quad (2)$$

Burada:

G – daxili istehsal resurslarının (əmək, kapital, təbii ehtiyatlar və qeyri-ticari məhsul və xidmətlərin) kölgə qiymətlərlə dəyəri;

E – kölgə qiymətlərlə ümumi gəlir;

F – satıla bilən istehsal vasitələrinin (ticari məhsulların) kölgə qiymətlərlə dəyəridir.

Burada verilən düstur daha ümumidir və məhsullararası balans əlaqələrini nəzərə almır.

Üçüncü metodologiya.

Digər yanaşma Azərbaycanın daxili resurs dəyərinin təhlili hesabı sənədində verilir. (Özəl Sektorun Rəqabətliliyinin Gücləndirilməsi Proqramı USAİD Əsas Müqavilə № AID-112-C-08-00002) Orada göstərilir:” Daxili resurs dəyəri (DRD) ölkənin istehsal amillərinin (torpaq, işçi qüvvəsi və kapital) faydalı istehsala çevrilməsinin effektivlik göstəricisidir. Daha dəqiq desək hər hansı iqtisadi fəaliyyət üçün DRD-ni məhsul istehsalında istifadə olunan daxili, qeyri-ticari resursların iqtisadi alternativ dəyərinin dünya bazarındaki qiymətlərdə yaradılmış əlavə dəyərə olan nisbəti əmsalı kimi müəyyən edilir və bu da kölgə qiymətləri və ya ticari malların iqtisadi alternativ dəyərinə bərabərdir.”

Hesablama üçün verilmiş düsturda isə kəsrin məxrəci heç də tək əlavə dəyərdən ibarət deyildir. Hesablama üçün verilmiş düstur aşağıdakı kimidir:

$$DRD_j = \frac{\sum f_{sj} P_s^*}{P_j^* - \sum a_{ij} P_i^*} \quad (3)$$

Burada

f_{sj} - qeyri-ticari əsas istehsal amillərin (torpaq, işçi qüvvəsi, kapital) məhsul istehsalı ilə bağlı olan texniki əmsaldır, yəni, j -ci məhsul istehsalının hər vahidinə düşən s -ci qeyri-ticari əsas istehsal amilinin miqdarıdır,

P_s^* - qeyri-ticari s amilinin alternativ iqtisadi dəyəridir,

P_j^* - j ticari məhsulun dünya bazarındakı qiymətidir,

P_i - j ticari məhsulun istehsalı zamanı i ticari aralıq istehsal vəsaitlərinin dünya bazarındakı qiymətidir,

a_{ij} -xərc-istehsalla bağlı olan texniki əmsaldır, yəni j ticari məhsulun vahid miqdarının istehsalı zamanı i ticari aralıq istehsal vəsaitinin sərfidir.

Kəsrin surətində verilmiş f_{sj} qeyri-ticari ilkin amillərin (torpaq, işçi qüvvəsi, kapital) istehsalla bağlı olan texniki əmsalların hansı əmsallardan ibarət olduğu ziddiyyətlidir. Çünki istehsalla bağlı həm aralıq istehlaka aid qeyri-ticari daxili resurslar, həm də əlavə dəyərin elementlərinə aid qeyri-ticari daxili resurslar vardır. Kəsrin surəti barədə hesabatda göstərilir: “..surət bərabərdir məhsulun dəyəri çıxılsın birbaşa və dolaylı ticari istehsal xərcləri.”

Metodologiyanın seçilməsi.

Göründüyü kimi ədəbiyyatlarda ya səhv tərcümə, ya da müxtəlif yanaşma prinsipləri mövcud olduğundan DRS metodologiyanın tam tətbiqi müxtəlifdir. Biz burada aparılmış DRS təhlillərini tənqid etmək nöqtəyi nəzərdən deyil, bu təhlillərdən faydalanmaq baxımından danışıyıq. Çünki, bizim təhlil də başqaları tərəfindən aparılmış təhlildən fərqlənir.

Bizim yanaşmamızın xüsusiyyətləri.

DRS əmsalını hesablanması üçün tətbiq etdiyimiz metodologiyanın xüsusiyyətlərini aşağıda şərh etmək üçün onu mərhələlərə bölək:

Birinci mərhələ. DRS əmsalının hesablanması üçün, ilk növbədə, müqayisəli üstünlükləri qiymətləndiriləcək məhsulların büdcələri hazırlanmışdır. Bu büdcələr həm faktiki olaraq müşahidə edilən real bazar qiymətləri ilə hesablanmışdır. Bu məqsədlə, ilk növbədə, faktiki olaraq müşahidə edilən real bazar qiymətləri toplanmışdır.

Rəqabətqabiliyyətliliyin DRC əmsalı metodu ilə qiymətləndirilməsi üçün tələb edilən informasiya bazası “sahə sorğuları” aparmaqla formalaşdırılmışdır. Sorğunun nəticələri əsasında aqrar sənaye kompleksinin 200 növ məhsulu üzrə məhsul büdcəsi hazırlanmışdır.

İkinci mərhələ. Hazırlanmış məhsul büdcələri əsasında məhsullararası balans tərtib edilmiş və məhsulların qarşılıqlı istehlak əlaqələri, yəni istehlakın məhsullararası axını tərtib edilmiş, əlavə dəyərin yaranma strukturu müəyyənləşdirilmişdir. Tərtib edilmiş məhsullararası balansın sətirləri buraxılışa aid aralıq məhsulları, sütunları isə xərclərə aid aralıq istehlakı göstərir. Balans məhsul vahidlərinin buraxılışı səpkisində hazırlanmışdır.

Üçüncü mərhələ. Məhsullararası balans məlumatları əsasında

$$a_{ij} = \frac{x_{ij}}{x_j}, \quad i, j, = 1, 2, \dots, n \text{ birbaşa xərc əmsalları tapılmışdır. Birbaşa xərc əmsalı } j$$

məhsulunu vahid miqdarda istehsal etmək üçün zəruri olan i resursunun həcmi göstərir. Birbaşa xərc əmsalları, yəni texnoloji əmsallar tapılmışdır.

Dördüncü mərhələ.

Leontyevin xərclər-buraxılış modeli yəni, $x_i = \sum_{j=1}^n a_{ij} \cdot x_j + y_i, i = 1, 2, \dots, n$ qurulur.

Matris-vektor şəklində yazsaq, model aşağıdakı kimi olar:

$$x = Ax + y$$

$$(I - A)x = y$$

$$x = (I - A)^{-1} y$$

$$x = By$$

Bunun üçün A matrisi, yəni birbaşa xərclər matrisi qurulur. Birbaşa xərclər matrisi əsasında isə B matrisi qurulur. B matrisi tam xərclər matrisi adlanır. B matrisində b_{ij} – tam xərclər əmsalları adlanır və j – ci sahədə vahid miqdarda son məhsulun əldə edilməsində (son tələbatda) i – ci sahənin hansı miqdarda məhsulunun iştirak etməsini, başqa sözlə j – ci sahədə vahid miqdarda son tələbat məhsulunun yaradılması üçün i -ci sahənin məhsuluna olan tam xərci göstərir.

Beşinci mərhələ. Qiymətlərin dəyişməsi nəticəsində əlavə dəyər normalarının necə dəyişəcəyini tapmaq məqsədilə tarazlı qiymətlər modelini qurmaq lazım gəlir. Tarazlı qiymətlər modeli Leontyevin «**Xərclər-buraxılış**» balans modelinin qoşmasıdır. «Xərclər-buraxılış» modelində olduğu kimi aşağıdakı işarələmələri qəbul edək.

A - birbaşa xərclər matrisi,

$\bar{x} = (x_1, x_2, \dots, x_n)$ - ümumi buraxılış vektoru,

$\bar{p} = (p_1, p_2, \dots, p_n)$ - qiymətlər vektoru,

P_i - i -ci sahənin vahid məhsulunun qiymət indeksi,

$p_i x_i$ - i -ci istehsalda dəyər şəklində məhsul buraxılışıdır. Hər bir istehsal sahəsi öz istehsalını təmin etmək üçün gəlirinin bir hissəsini digər istehsal sahələrinin məhsullarının alınmasına xərcləyir. Məsələn, i – ci istehsal sahəsinin vahid miqdarda məhsul istehsal etməsi üçün 1-ci istehsal sahəsindən a_{1i} , 2-ci istehsal sahəsindən a_{2i} , ... və s. n -ci istehsal sahəsindən a_{ni} həcmində məhsul lazımdır. Bu məhsulların alınması üçün $(a_{1i} p_1 + a_{2i} p_1 + \dots + a_{ni} p_n)$ həcmində pul vəsaiti xərcləmək lazımdır. Beləliklə, i – ci istehsal sahəsi x_i həcmində məhsul buraxmaq üçün digər istehsal sahələrindən məhsullarını almağa

$$x_i (a_{1i} p_1 + a_{2i} p_1 + \dots + a_{ni} p_n)$$

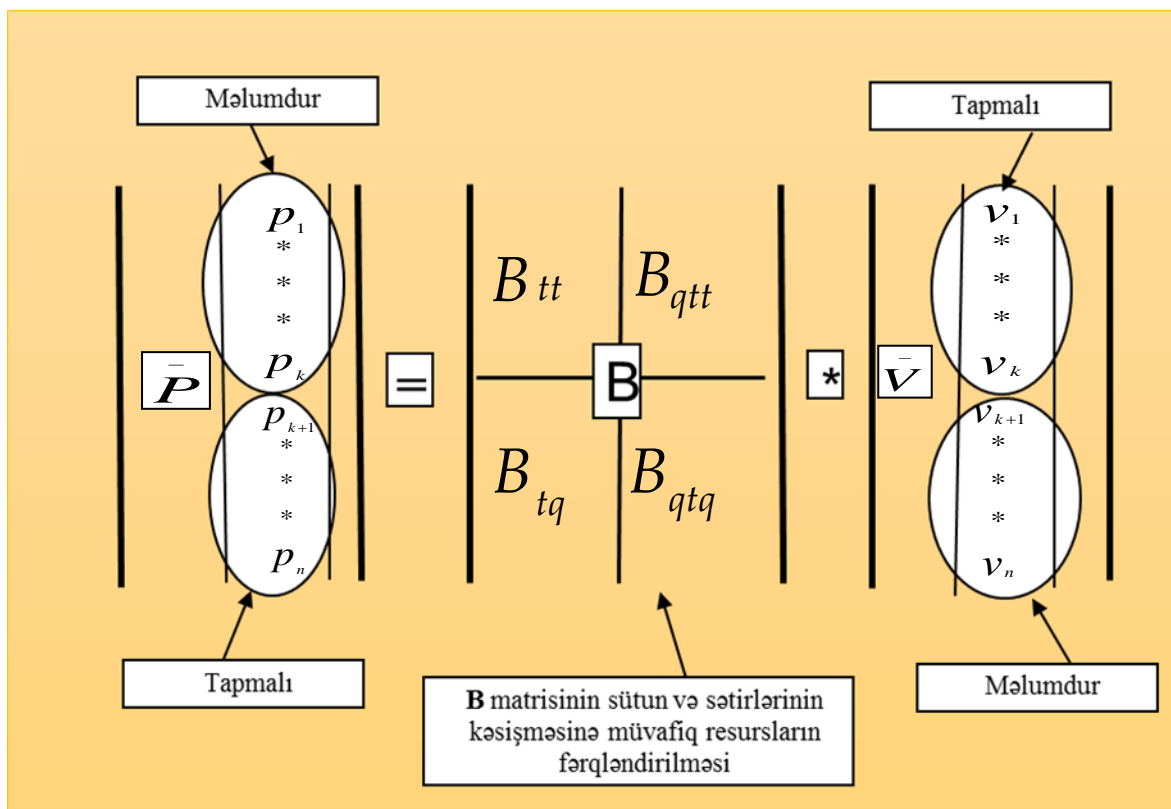
həcmdə pul vəsaiti xərclənməlidir. Məhsul buraxılışının qalan hissəsini (əlavə dəyəri) V_i ilə işarə edək. Buraxılışın bu hissəsini əmək haqqı, sosial ayırmalar, xalis gəlir (mənfəət), istehsala vergilər təşkil edir. Beləliklə,

$$x_i p_i = x_i (a_{1i} p_1 + a_{2i} p_1 + \dots + a_{ni} p_n) + V_i, \quad i = \overline{1, n}$$

Bərabərliyin hər iki tərəfini x_i –yə bölsək, aşağıdakı tənliklər sistemini alarıq:

$$p_i = a_{1i} p_1 + a_{2i} p_1 + \dots + a_{ni} p_n + V_i, \quad i = \overline{1, n}$$

$\bar{p} = (I - A^T)^{-1} \bar{v}$ bir qədər geniş yazsaq məsələnin qoyuluşu aşağıdakı kimi olar:

Burada,

B_{tt} – ticari məhsullara sərf edilən ticari məhsulların tam xərclərini xarakterizə edən $k \times k$ ölçülü matrisdir,

B_{qtt} – qeyri-ticari məhsullara sərf edilən ticari məhsulların tam xərclərini xarakterizə edən $(n-k) \times k$ ölçülü matrisdir,

B_{tqt} – ticari məhsullara sərf edilən qeyri-ticari məhsulların tam xərclərini xarakterizə edən $k \times (n-k)$ ölçülü matrisdir,

B_{qtq} – qeyri-ticari məhsullara sərf edilən qeyri-ticari məhsulların tam xərclərini xarakterizə edən $(n-k) \times (n-k)$ ölçülü matrisdir.

Yeddinci mərhələ. Məsələnin həlli aşağıdakı tənliklər sisteminin həllinə gətirilir:

$$\begin{cases} B_{tt} \cdot V_t + B_{qtt} \cdot V_{qt} = P_t \\ B_{tqt} \cdot V_t + B_{qtqt} \cdot V_{qt} = P_{qt} \end{cases}$$

Birinci tənlikdən V_t aşağıdakı kimi tapılır

$$B_{tt} \cdot V_t = P_t - B_{qtt} \cdot V_{qt}$$

$$V_t = B_{tt}^{-1} (P_t - B_{qtt} \cdot V_{qt})$$

V_t -nin tapılmış qiyməti ikinci tənlikdə yerinə qoyularaq P_{qt} tapılır. Yəni

V_t – ikinci tənlikdə yerinə qoyulsa

$$P_{qt} = B_{tqt} \cdot B_{tt}^{-1} (P_t - B_{qtt} \cdot V_{qt}) + B_{qtqt} \cdot V_{qt}$$

Səkkizinci mərhələ. Məhsullar tapıldıqdan sonra ölkə və dünya qiymətlərinin dəyişmə indeksi və bu qiymətlərə müvafiq olan əlavə dəyər normalarının dəyişmə indeksi tapılır.

➤ Əlavə dəyər normasının dəyişmə indeksinə uyğun olaraq, əlavə dəyər elementləri olan kapital, əmək və mənfəət normalarının dəyişmə indeksləri tapılır.

- Aralıq istehlaka aid qeyri ticari daxili resursların kölgə qiyməti isə yuxarıdakı tənliklər vasitəsi ilə tapılır.
- Həm əlavə dəyər elementləri kimi kapital və əməyin, həm də aralıq istehlak elementi kimi daxili qeyri-ticari resursların qiymət indekslərinin cəmi bütün qeyri ticari resursların dəyərindəki dəyişiklik indeksinə bərabərdir ki, bu da (1) DRS-nin hesablanması düsturundakı kəsrin surətinin qiymətidir
- Dünya qiymətləri indeksindən ticari məhsulların qiymət indeksinin çıxılması nəticəsində alınan kəmiyyət (1) düsturdakı kəsrin məxrəcinin qiymətidir.
- Birincini ikinciye bölməklə DRS əmsalı hesablanır.

Beləliklə, göstərilən metodlar əsasında aqrar sənaye kompleksi məhsulları üzrə ölkənin rəqabətqabiliyyətliliyini kompleks şəkildə qiymətləndirmək mümkündür.

DRS metodologiyayı ilə daha təfərrüatlı tanış olmaq üçün adi riyazi bilikləri tədqiqatın sonunda verilmiş əlavə 1,2,3,4-dən əldə etmək mümkündür.

III.2. Daxili resurs sərfi metodunun tətbiqi zamanı istifadə olunan iqtisadi göstəricilər və onların toplanması

DRC əmsalı metodu ilə qiymətləndirilməsi üçün tələb edilən informasiya bazası “sahə sorğuları” aparmaqla formalaşdırılmışdır. Bu baxımdan, “sahə sorğuları” fermerlərlə, emal sənayesi müəssisələri, kənd təsərrüfatı məhsullarının idxal və ixrac ilə məşğul olanların məlumatlarından formalaşdırılmışdır. Sorğu bütün iqtisadi rayonlar üzrə ən təmsil oluna bilən təsərrüfat və müəssisələrində aparılmışdır. Eyni zamanda əvvəlki tədqiqatların məlumatlarından istifadə edilmişdir.

Sorğunun nəticələri əsasında aqrar sənaye kompleksinə aid 200 növ məhsul üzrə məhsul büdcəsi hazırlanmışdır. Hazırlanmış məhsul büdcələri əsasında məhsullararası balans tərtib edilmiş və məhsulların qarşılıqlı istehlak əlaqələri, yəni istehlakın məhsullararası axını tərtib edilmiş, əlavə dəyərin yaranma strukturu müəyyənləşdirilmişdir.

III.3. Məhsullararası balans və onun tərtibi

Tərtib edilmiş məhsullararası balansın sətirləri buraxılışa aid aralıq məhsulları, sütunları isə xərclərə aid aralıq istehlakı göstərir. Balans məhsul vahidlərinin buraxılışı səpkisində aşağıdakı kimi hazırlanmışdır.

Məhsullararası balans

№	Məhsul və xidmətlər isrehsalı (x)	Aralıq istehlak					Son məhsul
		1	...	j	...	n	
1	x ₁	x ₁₁	...	x _{1j}	...	x _{1n}	y ₁
...
i	x _i	x _{i1}	...	x _{ij}	...	x _{in}	y _i
...
n	x _n	x _{n1}	...	x _{nj}	...	x _{nn}	y _n
Σ	Aralıq istehlak (Z)	Z ₁	...	Z _j	...	Z _n	Z
W	Əməyin ödənilməsi (W)	W ₁		W _j		W _n	W

	İstehsala vergilər T	T₁		T_j		T_n	T
	Ümumi mənfəət M	M₁	...	M_j	...	M_n	M
	Əsas fondların istehlakı- amortizasiya AMO	AMO₁	...	AMO_j	...	AMO_n	AMO
	Əlavə dəyər (ƏD)	ƏD₁	...	ƏD_j	...	ƏD_n	ƏD
	Məhsul buraxılışı (X)	x₁	...	x_j	...	x_n	x

IV.AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ AQRAR SƏNAYE KOMPLEKSİNİN RƏQABƏT QABİLİYYƏTLİLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN NƏTİCƏLƏRİ VƏ ONUN İZAHİ

Ölkədə həyata keçirilən iqtisadi siyasətin və bunun da nəticəsində formalaşan bazar konyukturasının aqrar sahəyə, bu sahənin rəqabətqabiliyyətliliyinə təsirini konkret şəkildə qiymətləndirməyə imkan verən müvafiq metodlar var. Bu baxımdan, Eric A. Monke və Scott R. Pearson (1989) tərəfindən təklif edillən Siyasətin matrisi təhlili (Polisy Analysis Matrix, PAM) metodu daha səmərəli hesab edilir. PAM metodu ilə müvafiq hesablamaların aparılması üsulu aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

İqtisadi siyasətin təsirinin qiymətləndirilməsi üçün Siyasətin matrisi təhlili metodu

	Gəlirlər	Xərclər		Mənfəətlər
		Satıla bilən istehsal vasitələri	Daxili resurslar	
Fərdi qiymətlər indeksi	A	B	C	D
Kölgə qiymətləri indeksi	E	F	G	H
Kənarlaşmalar	İ	J	K	L
Bazar çatışmazlıqlarının təsirləri	M	N	O	P
Təhrifedici siyasətin təsirləri	Q	R	S	T
Effektiv siyasətin təsirləri	U	V	W	X

PAM metodundan istifadə etməklə iqtisadi siyasətin təsirinin qiymətləndirilməsi gəlirlərin, xərclərin və mənfəətin fərdi və kölgə göstəriciləri arasındakı fərqlərin öyrənilməsinə əsaslanır (fərdi və kölgə qiymətlərin hesablanması qaydaları daha ətraflı şəkildə yuxarıda – DRC əmsalının hesablanması metodikasında verilmişdir). Başqa sözlə, həmin fərqlər, yəni kənarlaşmalar siyasət təhlilinin əsas obyektidir. Bu kənarlaşmalar isə birinci sətrdəki göstəricilərdən ikinci sətrdəki göstəriciləri çıxmaqla tapılır ($A-E=İ$, $B-F=J$, $C-G=K$ və $D-H=L$).

Gəlir, xərc və mənfəət göstəricilərinin istənilən biri üçün fərqlərin yaranması iqtisadi sistemdə sərbəst bazar qanunauyğunluqlarından kənarlaşmaların mövcud olmasını göstərir. Kənarlaşmalara üç qrup amillər təsir göstərir: bazar çatışmazlıqları (matrisin 4-cü sətri – MNOP), təhrifedici siyasət (matrisin 5-ci sətri – QRST) və effektiv siyasət (matrisin 6-cı sətri – UVWX).

Bazar çatışmazlıqları. Bir sıra hallarda bazarda inhisarçılıq (az sayda satıcının qiymətə təsir göstərməsi) və ya monopsoniya (kiçik sayda alıcıların qiymətə təsir göstərməsi) halları mövcud olur. Bu hallar daxili qiymətlərin beynəlxalq paritet qiymətlərdən fərqlənməsinə gətirib çıxarır. Emal müəssisələrinin xammalın tədarükü zamanı öz şərtlərini diktə etməsi praktikası bazarda monopsoniyaya əyani misaldır. Bu halda xammalın daxili qiyməti beynəlxalq paritet qiymətlərdən aşağı səviyyədə olur ki, bununla da emal sənayesi dolayısı ilə subsidiyalaşır. Nəticədə kənd təsərrüfatında yaranan əlavə dəyərin bir hissəsi bazar təhriflərinin təsiri altında emal sənayesinə keçir.

Bazarda inhisarçılıq və monopsoniyadan başqa, bazar informasiya sistemlərinin, ictimai xidmətlərin (yollar, sosial obyektlər və s.) və digər bu kimi amillərin zəif inkişafı da bazar çatışmazlıqlarını şərtləndirir.

Təhrifedici siyasətlərin təsirləri. Hökumət çox zaman strateji əhəmiyyətə malik olan məhsul istehsalını dəstəkləmək üçün daxili bazarın qoruması, daxili istehsalçılar üçün vergilərin azaldılması, yerli istehsalçılara resurs və qiymət subsidiyalarının verilməsi, minimum qiymət həddlərinin tətbiqi kimi tədbirlər həyata keçirir. Digər hallarda, mübadilə məzənnələrinin tənzimlənməsi siyasəti ilə idxal və ya ixracın stimullaşdırılması daxili xərclərin və gəlirlərin təhrif olunmasına səbəb ola bilər. Bütün bu kimi təhrifedici siyasət tədbirləri daxili qiymətlərin beynəlxalq paritet qiymətlərdən kənarlaşmasına gətirib çıxarır.

Effektiv siyasətin təsirləri. Liberal iqtisadi sistemə malik olan ölkələrdə daxili qiymətlərin beynəlxalq paritet qiymətlərə (kölgə qiymətlərə) yaxınlaşdırılması effektiv siyasətlər hesab olunur. Effektiv siyasət tədbirləri vasitəsi ilə hökumətlər bazar çatışmazlıqları və təhrifedici siyasətlərin doğurduğu mənfi meylləri kompensasiya etməyə çalışırlar. Burada mövcud təhrifedici siyasətlərin əksinə yönəlmiş tədbirlərin tətbiqi nəzərdə tutulur. Siyasət Təhlili Matrisindən istifadə etməklə müxtəlif göstəricilər hesablaşmaqla iqtisadi siyasətin sahəyə konkret olaraq nə cür təsir etdiyini müəyyənləşdirmək olar (Eric A. Monke və Scott R. Pearson, (1989)).

İqtisadi siyasətin sahəyə təsirini əks etdirən birinci göstərici **Nominal Mühafizə Əmsalıdır** (Nominal Protection Coefficient, NPC). NPC əmsalı həm istehsal vasitələri, həm də son məhsul üçün hesablanır və iqtisadi siyasətin və ya bu iqtisadi siyasət nəticəsində formalaşan bazar konyukturasının ayrı-ayrı istehsal sistemlərinə təsirini əks etdirir.

Resurslar üçün Nominal Mühafizə Əmsalı – NPC_i əmsalı aşağıdakı kimi hesablanır:

$$NPC_i = \frac{\sum_{j=1}^k A_{ij} * P_j^{Kölgə}}{\sum_{j=1}^k A_{ij} * P_j^{Fakt}}$$

Burada:

NPC_i – Resurslar üçün Daxili Bazarın Qorunmasının Nominal Əmsalı;

$\sum_{j=1}^k A_{ij} * P_j^{Kölgə}$ – Resursların kölgə qiymətlərlə dəyəri;

$\sum_{j=1}^k A_{ij} * P_j^{Fakt}$ – Resurslar üçün faktiki qiymətlərlə dəyəridir.

Satıla bilən istehsal vasitələri üçün NPC əmsalının 1-dən kiçik olması daxili bazar qiymətlərinin beynəlxalq paritet qiymətlərdən kiçik olmasını göstərir. Bu isə o deməkdir ki, fermerlər və emal müəssisələri xammal və materialları əldə edərkən subsidiyadan istifadə edirlər. Bu subsidiya aparılan iqtisadi siyasətin təsirinin nəticəsi olmaqla xammal və materialların qiymətlərinə birbaşa dotasiyalar, idxal olunan məhsullara tətbiq edilən vergi və rüsumlar, ticarət məhdudyyətləri (kvotalar və s.), rəsmi mübadilə kursu vasitəsilə təsirlər şəklində öz əksini tapa bilər. Digər tərəfdən, iqtisadi siyasətin və bazarın təsiri ilə formalaşan kənd təsərrüfatı xammalının aşağı qiymətləri emal sənayesi üçün dolayı subsidiya kimi çıxış edə bilər. Satıla bilən istehsal vasitələri üçün NPC əmsalının 1-dən

böyük olması isə, əksinə, müəssisənin xammal və materialların tədarükü zamanı iqtisadi siyasətin və bazarın məhdudlaşdırıcı təsirinə məruz qalmasını göstərir. Bu halda isə, məsələn, kənd təsərrüfatının inkişafına yönəlmiş qoruyucu tədbirlər (tutaq ki, idxal olunan xarici xammala rüsum və kvotalar) emal müəssisəsi üçün məhdudlaşdırıcı faktor rolunu oynaya bilər. Digər bir məhdudlaşdırıcı amil kimi kənd təsərrüfatında istifadə edilən sənaye mənşəli materiallara tətbiq edilən vergilər çıxış edə bilər.

Məhsul üçün Nominal Mühafizə Əmsalı aşağıdakı kimi hesablanır:

$$NPC_0 = \frac{X_i^{pFakt}}{X_i^{pKölg e}}$$

Burada:

NPC_0 – məhsul üçün Nominal Mühafizə Əmsalı;

X_i^{pFakt} – məhsulun faktiki qiymətlərdə dəyəri;

$X_i^{pKölg e}$ – məhsulun kölgə qiymətlərlə dəyəridir.

Son məhsul üçün NPC əmsalının 1-dən böyük olması onu göstərir ki, məhsulun daxili bazar qiyməti beynəlxalq paritet qiymətlərdən yüksəkdir. Bu isə onu göstərir ki, iqtisadi siyasət və formalaşmış bazar konyukturu sahənin birbaşa və ya dolaylı yolla subsidiyalaşması istiqamətində təsir göstərir. Bu subsidiya analoji idxal məhsuluna tətbiq edilən vergi və rüsumlar, kvotalar, rəsmi mübadilə məzənnəsi ilə manipulyasiyalar və s. şəkildə ola bilər (idxal məhsuluna vergi və rüsumların tətbiqi daxili istehsalçıya öz məhsuluna yüksək qiymət qoymaq imkanı yaradır). Əksinə, son məhsul üçün NPC əmsalının 1-dən kiçik olması halı daxildə istehsal edilmiş məhsulun qiymətinin dünya bazarındakı analoji məhsulun qiymətindən kiçik olmasını göstərir ki, bu da yerli istehsalçının iqtisadi siyasətin neqativ təsirinə məruz qalmasını nümayiş etdirir. Belə məhdudlaşdırıcı təsir daxili istehsalçıya dolaylı vergilərin tətbiqi, bazarda əlverişli olmayan rəqabət modelinin mövcudluğu (həddən artıq istehsalçı – aşağı qiymətlər) və s. şəkildə meydana çıxır.

Iqtisadi siyasətin sahəyə təsirinin digər göstəricisi **Effektiv Mühafizə Əmsalıdır** (The Effective Protection Coefficient, EPC). EPC əmsalı sahədə yaranan əlavə dəyərin faktiki qiymətlərlə həcmnin onun kölgə qiymətlərlə həcminə nisbəti kimi müəyyən olunmaqla, həm satıla bilən istehsal vasitələri, həm də son məhsul üzrə iqtisadi siyasətin təsirini əks etdirən göstəricidir. Belə ki, əksər hallarda həm son məhsulun qiymətlərinin dəstəklənməsi, həm də istehsal vasitələrinin subsidiyalaşması vahid siyasət tədbirləri paketinin tərkib hissələri olduğundan, ümumi iqtisadi siyasətin sahədə yaranan əlavə dəyərə təsirinin qiymətləndirilməsi vacib əhəmiyyət kəsb edir.

Effektiv Mühafizə Əmsalı aşağıdakı kimi hesablanır:

$$EPC = \frac{X_i^{pFakt} - \sum_{j=1}^k A_{ij} * P_j^{pFakt}}{X_i^{pKölg e} - \sum_{j=1}^k A_{ij} * P_j^{pKölg e}}$$

Burada:

EPC – Effektiv Mühafizə Əmsalı;

X_i^{pFakt} – faktiki qiymətlərlə ümumi gəlir;

$\sum_{j=1}^k A_{ij} * P_j^{Fakt}$ – Resursların faktiki qiymətlərlə dəyəridir;

$\sum_i P_i^{Kölgə}$ – kölgə qiymətlərlə ümumi gəlir;

$\sum_{j=1}^k A_{ij} * P_j^{Kölgə}$ – Resursların kölgə qiymətlərlə dəyəridir.

EPC əmsalının 1-dən böyük olması o deməkdir ki, sahədə faktiki qiymətlərlə yaranan əlavə dəyər kölgə qiymətlərlə yarana biləcək əlavə dəyərdən böyükdür. Bu isə onu göstərir ki, iqtisadi siyasət və bazar konukturu istehsal sahəsinin subsidiyalaşması istiqamətində təsir göstərməkdədir. Başqa sözlə iqtisadi siyasət nəticəsində hazır məhsulun qiymətləri dəstəklənir və ya istehsal vasitələri subsidiyalı qiymətlərlə əldə edilir.

Əksinə, EPC əmsalının vahiddən kiçik olması onu göstərir ki, faktiki qiymətlərlə sahədə yaranan əlavə dəyər kölgə qiymətlərlə yarana biləcək əlavə dəyərdən kiçikdir. Bu isə o deməkdir ki, istehsalçılar iqtisadi siyasətin məhdudlaşdırıcı təsirinə məruz qalırlar, başqa sözlə, sahədə yarana biləcək potensial əlavə dəyərin bir hissəsi ya yüksək vergilər vasitəsilə büdcəyə alınır, yaxud da əlverişsiz bazar konukturasının təsiri altında ümumiyyətlə yaranmır (aşağı qiymətlər, istehsal vasitələrinin yüksək qiymətləri və s.).

Beləliklə, aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsinin fəal surətdə istifadə olunan müxtəlif metodlarının real olaraq nə cür effekt verdiyini, həmçinin bu tənzimlənmənin hansı xarakterdə (liberal yoxsa proteksionist) olduğunu müəyyənləşdirmək üçün yuxarıda göstərilən müvafiq qiymətləndirmə metodlarından istifadə etmək olar.

IV.1. Aqrar sənaye kompleksinin rəqabət qabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsinin nəticələrinin iqtisadi nəzəriyyəyə uyğunluğu

Rəqabətqabiliyyətliliyin qiymətləndirilməsində tətbiq edilmiş metodologiyanın iqtisadi nəzəriyyəyə uyğunluğu diqqət çəkən məsələlərdəndir. Burada tarixən əmək dəyər nəzəriyyəsi ilə son faydalılıq nəzəriyyəsinin birləşdirilməsi sahəsində edilmiş cəhdlər xüsusilə diqqət cəlb edir. Həmin nəzəriyyələrin kəsişməsi zəminində yaranmış bir sıra elmi mübahisələr nəticəsində mühüm metodoloji müddəalar yaranmışdır. Son faydalılıq nəzəriyyəsinin tərəfdarları məhsulun faydalılığını psixoloji amillərlə izah edərək məhsulun müəyyən tələbatı ödəməsinin son bir həddi olduğunu izah edirlər. Əmək dəyər nəzəriyyəsinin tərəfdarları isə ictimai zəruri əmək anlayışı kimi konkret əməyin yaratdığı istehlak dəyərinin yalnız müəyyən tələbatı ödədiyi halda dəyərə çevrildiyini izah edirlər. Əmtələr bir-birinə mübadilə edildiyi zaman onları müqayisəyə gətirən yalnız bir əlamət ictimai zəruri əmək əsas götürülür. Bu isə dəyərin yaradıcısıdır. Əmtələr dəyər qanunu müvafiq, yəni onlara sərf edilmiş ictimai zəruri əməyin miqdarına uyğun mübadilə edilir. Dəyər mübadilə dəyəri formasında təzahür edir. Dəyər formalarının inkişafı sonradan ən ümumi ekvivalent kimi bir əmtəə olan pulun meydana gəlməsi ilə başa çatmışdır. Dəyərin pulla ifadəsi isə qiymətdir. Qiymət dəyərdən fərqlənə bilər. Bəs hansı qiymət dəyəri daha obyektiv ifadə edə bilər. İqtisadi nəzəriyyədə məsələnin qoyuluşu belədir. Müxtəlif məhsulların bir-birinə mübadiləsi reallaşdırma şərtləri daxilində mümkündür. İstehsal sahələri arasındakı müəyyən proporsiyaların olması şərti ilə belə mübadilə reallaşdırıla bilər. Belə şərtlər daxilində mübadilənin reallaşması zamanı tələb və təklif tarazlı olur. K.Marks tərəfindən əmtəədə təcəssüm edən əməyin ikili xarakteri

məsələsini irəli sürərək konkret əmək və ictimai əmək, istehlak dəyəri və dəyər kimi iqtisadi anlayışlarla əmtəə təsərrüfatının mahiyyətini, geniş təkrar istehsalın reallaşdırma şərtlərini irəli sürərək bu məsələnin iqtisadi mahiyyətini özünün “Kapital” əsərində geniş şərh etmişdir. Məsələnin iqtisadi –riyazi qoyuluşu və həlli isə rus iqtisadçıları V.S Nemçinov, I.V Kantaroviç və başqaları tərəfindən həll edilmişdir. İqtisadi-riyazi ədəbiyyatlarda əmtəədə təcəssüm edən əməyin ikili xarakteri məsələsinin riyazi izahı “obyektiv şərtlənmiş qiymətləndirmələr” kimi şərh edilmişdir.

Belə ki, 50-60-cı illərdə V.S Nemçinov özünün “İctimai dəyər və plan qiyməti” əsərində iqtisadi- riyazi metod və modellər əsasında dəyər nəzəriyyəsi və qiymət yaranmanın inkişafına xeyli töhvə vermişdir. Nemçinovun yanaşmasının mahiyyəti ondan ibarət idi ki, ictimai dəyərləri tərkib elementlərinə ayıraraq təhlil etmək və bura onların riyazi təsvirini salmaq lazımdır. Məsələn, dəyərin yaranmasında əmək məsrəflərinin rolu yalnız xüsusi modellərin köməyi ilə sahələrarası balansın tənlikləri də daxil olmaqla öyrənilə bilər. O istehsal edilən məhsulun ictimai tələbatla müvafiqliyini öyrənmiş və əsas diqqəti “istehlak dəyəri və istehlak qiymətləndirilməsinə” yönəlmişdir. Nəhayət, o öz əsərlərində istehlakın və əməyin ölçüsünə diqqət yetirərək, belə qənaətə gəlmişdir ki, istehlakın ölçüsü istehlak dəyəri, əməyin ölçüsü isə ictimai dəyərdir. O məhsulların və resursların ictimai faydalılığını iqtisadi-riyazi üsullarla tədqiq etmişdir. Bu isə elə qiymətin dəyərdən kənarlaşmasının öyrənilməsi deməkdir. Nəticədə müəyyən etmişdir ki, qiymət dəyərdən tələb və təklifin təsiri ilə kənarlaşır. Yəni qiymətin dəyərdən kənarlaşmasına tələbin zənginləşdirilməsi və onun elastikliyi dərəcəsini əks etdirən istehlak dəyərlərinin kəmiyyəti təsir edir.

Obyektiv şərtlənmiş qiymətləndirmə konsepsiyası I.V Kantaroviç tərəfindən “Resurslardan ən yaxşı istifadənin iqtisadi cəhətdən hesablanması” əsərində (1959) inkişaf etdirilmişdir. O obyektiv şərtlənmiş qiymətləndirmə usulunu tapmışdır. O müəyyən etmişdir ki, optimal plan və obyektiv şərtlənmiş qiymətləndirmə konkret və dinamikdir, yəni bütün şərtlərlə müəyyən edilir. Şərtlər dəyişdikdə o da dəyişir. Şərtlər kimi istehsal amilləri əsas götürülür. Defisit resurslar yüksək, artıq resurslar isə sıfır qiymət alır. Odur ki resurslardan ən səmərəli istifadə məsələsi həll edilməli olur. Məsələn müəllif avadanlıqdan istifadəni araşdırarkən çox qiymətli anlayış “kirayə qiyməti” anlayışını irəli sürür. O yazır: “biz kirayə qiymətləndirməsi anlayışından istifadə edirik, bu da elə bir qiymətləndirmədir ki, avadanlığın kirayə haqqı belə istifadəyə bəraət qazandırır. Buna avadanlığa görə alınan renta kimi də baxmaq olar. biz bu rentanı ödəməsək də onun mümkün ölçüsünü hesablayırıq”. Beləliklə əgər gün ərzində həmin maşından istifadə edilməsə, deməli həmin məbləğdə pulu itirmiş oluruq. Onun istifadəsi isə həmin məbləğdə pulun qazanılması deməkdir.

Obyektiv şərtlənmiş qiymətləndirmə konsepsiyasına V.S Nemçinov “Optimal proqramlaşdırmanın riyazi vuruqlarının iqtisadi mənası” əsərində böyük diqqət yetirmişdir. Müəllif bu əsərində obyektiv şərtlənmiş qiymətləndirmənin dəyər nəzəriyyəsində yeri və rolunu araşdırmışdır. O göstərmişdir ki, əmək dəyər nəzəriyyəsinə nəinki, istehsal xərcləri və məsrəfləri aiddir, eyni zamanda məhsul və resursların istehlak dəyəri, onların ictimai faydalılığı da aiddir. Obyektiv şərtlənmiş qiymətləndirmə müxtəlif resursların faydalılığının ölçülməsinin prinsipinə yeni üsulunu verdi. Bu üsul mahiyyətcə, əlavə məhsul istehsalının abstrakt formada ictimai rifahın səviyyəsinə təsir kəmiyyətinin qiymətləndirilməsi deməkdir. Bununla da psixoloji məktəbin subyektiv faydalılıq barədə səhv fikirləri tənqid edilərək, əmək dəyər nəzəriyyəsindəki əmtəədə təcəssüm edən

əməyin ikili xarakteri barədə Marksın fikirləri bir daha öz təsdiqini tapdı. Belə ki, subyektiv faydalılıqda xətti proqramlaşdırmanın məqsəd funksiyasında maksimum subyektiv faydalılıq nəzərdə tutulursa, əmək dəyər nəzəriyyəsidəki obyektiv şərtlənmiş qiymətləndirmə zamanı xətti proqramlaşdırmanın məqsəd funksiyasında plan çeşid tapşırığı üzrə maksimum məhsul nəzərdə tutulur.

Deyilənləri rəqabətqabiliyyətliliyin qiymətləndirilməsi üzrə tətbiq etdiyimiz metodologiyaya aid edərək yekunlaşdırsaq məlum olur ki, təklif edilən qeyri-ticari resurslara elə qiymət qoyulmalıdır ki, bu zaman məhsul vahidinə sərf olunan bütün resursların dəyəri həmin məhsulun hər vahidinin satış qiymətindən az olmasın. Bu qiymətə kölgə və ya obyektiv əsaslandırılmış (şərtləndirilmiş) qiymətləndirmə deyilir. Bu zaman ehtiyatlara tələbi olan tərəflər ehtiyatların alınmasına ən az xərc çəkmək istəyir.

Deməli, əsas və qoşma məsələdə məhdudiyyətlər şərti tələb, məqsəd funksiyası təklif kimi iştirak edirsə, qoşma məsələdə məhdudiyyətlər şərtləri təklif, məqsəd funksiyası isə tələb kimi çıxış edir. Rəqabətqabiliyyətliliyin hesablanması tətbiq edilmiş tarazlı qiymət modeli xərc-buraxılış modelinin qoşma məsələsi olduğundan ticari resursların məlum dünya qiymətləri, yəni kölgə qiymətləri baxımından qeyri ticari resursların kölgə qiymətləri tapılmışdır. Bu da tamamilə nəzəriyyəyə uyğundur.

IV.2. Adekvat alınmayan modelin təkmilləşdirilməsi və yenidən qiymətləndirilməsi

Azərbaycanın aqrar sənaye kompleksi məhsullarının rəqabətqabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsi modelində ortaya çıxan əsas problemlərdən biri məhsullararası balansı tərtib edərkən xammalın emalı zamanı yanaşı alınan məhsulların istehsalına çəkilən xərclərin müəyyən edilməsi olmuşdur. Bu mübahisəli məsələ iqtisadi nəzəriyyədə də kifayət qədər araşdırılmamış məsələdir. Bununla yanaşı hər il ölkə miqyasında sahələrarası balansın hazırlanmaması tədqiqat aparılarkən əlavə müşahidələrin aparılmasını zərurətə çevirmişdir. Bu işin kifayət qədər əmək tutumlu olmasına baxmayaraq, tədqiqatın metodu baxımından aparılmalı idi. Əsas problemlərdən biri isə seçilən müəssisələrin sayca az olması nəticəsində alınan məlumatların reallığı nə dərəcədə əks etdirməsidir. Tədqiqat nəticəsində model bir neçə dəfə təkmilləşdirilmişdir. Məsələn mal qanının emalı müəssisələrinin çox az olmasına baxmayaraq, biz onu məhsullararası balansda daxil etmişik. Bununla da həmin məhsulun idxal olunaraq başqa məhsulların istehsalında istifadəsi məsələsinə baxa bilirik. Yaxud da elə məhsullar vardır ki, həmin məhsullar ölkədə istehsal olunmur. Lakin həmin məhsulların istehsalını məhsullararası balansda xüsusi sütun olaraq daxil etmişik. Məqsədimiz ondan ibarətdir ki, aqrar sənaye kompleksinə vahid bir orqanizm kimi baxmaq mümkün olsun. Nəhayət təkmilləşdirilmiş məhsullararası balansda aqrar sənaye kompleksinə aid hər bir məhsulun istehsalı ilə əlaqədar bütün təsərrüfat əlaqələrini həm birşəşə, həm də tam xərclərlə ifadə etmək imkanı yaranır. Hər bir məhsul istehsalının yaratdığı təsərrüfat əlaqələri zənciri (klasterlər) ölçüyə gətirilə bilər. Təsərrüfat əlaqələri zəncirinin bütün həlqələri məhsullararası balans vasitəsilə modelləşdirildiyindən həmin əlaqələrinin kəmiyyətini və nisbətini dəyişməklə aqrar sənaye kompleksinin vəziyyətindəki dəyişikliyi izləmək imkanı yaranır. Bir sözlə qarşıya qoyulmuş əsas məqsəd, yəni aqrar sənaye məhsullarının rəqabətqabiliyyətliliyinin ölçülməsi aləti yaradılmışdır. Texnoloji əmsalların sabit qaldığını nəzərə alsaq, hər il qiymət müşahidələri aparılaraq, rəqabətqabiliyyətliliyin vəziyyətini öyrənmək mümkündür. yaradılmış alətin alqoritmi elə qurulmuşdur ki, giriş

verilənləri kimi daxili qiymətlərin və dünya qiymətlərinin daxil edilməsi nəticəsində rəqabətqabiliyyətlilik və mühafizə əmsalları avtomatik olaraq hesablanaraq, nəticə cədvəlində əks olunur. Alət exsell lovhəsi şəklində tədqiqata əlavə olunur.

IV.3. Ortaya çıxan problemlərin təhlili

Tədqiqat aparılarkən ortaya çıxan problemləri qeyd etməmək mümkün deyildir. Bu ən azından ona görə vacibdir ki, hazırlanmış modelin gələcəkdə təkmilləşdirilməsi istiqamətində müəyyən işlər görülmüş olsun.

DRS metodu ilə rəqabətqabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsi üçün müvafiq məlumat bazasının toplanması sahəsində çətinliklər. Belə məlumat bazasının olması ölkənin rəqabətqabiliyyətliliyinin hər il qiymətləndirilərək onun nisbi dəyişməsinə nəzərdən keçirməyə imkan verir. Bu ölkənin rəqabət qabiliyyətliliyinin necə dəyişməsi barədə daha dolğun təsəvvür yaradır. Bir dəfə rəqabətqabiliyyətlilik göstəricilərinin hesablanması ilə hələlik heç nəyə nail olmaq mümkün deyildir. Bu model işlək bir modelə çevrilməli və hər il tətbiq edilərək, alınmış nəticələr əvvəlki ilin nəticələri ilə müqayisə edilməli və təhlil olunmalıdır.

V. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ AQRAR SƏNAYE KOMPLEKSİNİN RƏQABƏT QABİLİYYƏTLİLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN NƏTİCƏLƏRİ

Azərbaycan Respublikasının Aqrar sənaye kompleksinin rəqabətqabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsinin nəticələri hesablamaların təfərrüatı ilə birlikdə hesabatə əlavə edilmiş əlavə 5,6,7,8-də verilmişdir. Bundan əlavə rəqabətqabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsinin simulyasiya aləti kimi hazırlanmış exsell lövhəsi İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin İqtisadi İslahatlar Elmi-Tədqiqat İnstitutuna elektron daşıyıcı vasitələrində təhvil verilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Aqrar sənaye kompleksinin rəqabətqabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsinin nəticələri bir sıra məsələlərə diqqət yetirməyə zərurət yaradır. Aqrar sənaye kompleksinin rəqabətqabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsinin konkret nəticələri nəzərdən keçirilərkən, aşağıdakı göstəricilərin iqtisadi təfsirindən istifadə etmək məsləhət görülür.

Resursların nominal mühafizə əmsalının 1-dən kiçik olmasının səbəbləri:

➤ daxili bazar qiymətlərinin beynəlxalq paritet qiymətlərdən kiçik olmasını göstərir. Bu isə deməkdir ki, fermerlər və emal müəssisələri xammal və materialları əldə edərkən subsidiyadan istifadə edirlər. Bu subsidiya aparılan iqtisadi siyasətin təsirinin nəticəsi olmaqla xammal və materialların qiymətlərinə birbaşa dotasiyalar, idxal olunan məhsullara tətbiq edilən vergi və rüsumlar, ticarət məhdudiyyətləri (kvotalar və s.), rəsmi mübadilə kursu vasitəsilə təsirlər şəklində öz əksini tapa bilər. Digər tərəfdən, iqtisadi siyasətin və bazarın təsiri ilə formalaşan kənd təsərrüfatı xammalının aşağı qiymətləri emal sənayesi üçün dolayı subsidiya kimi çıxış edə bilər.

Resursların nominal mühafizə əmsalı 1-dən böyük olması səbəbləri:

➤ müəssisənin xammal və materialların tədarükü zamanı iqtisadi siyasətin və bazarın məhdudlaşdırıcı təsirinə məruz qalmasını göstərir. Bu halda isə, məsələn, kənd təsərrüfatının inkişafına yönəlmiş qoruyucu tədbirlər (tutaq ki, idxal olunan xammala rüsum və kvotalar) emal müəssisəsi üçün məhdudlaşdırıcı faktor rolunu oynaya bilər. Digər bir məhdudlaşdırıcı amil kimi kənd təsərrüfatında istifadə edilən sənaye mənşəli materiallara tətbiq edilən vergilər çıxış edə bilər.

Məhsul üçün mühafizə əmsalının 1-dən böyük olmasının səbəbləri:

➤ məhsulun daxili bazar qiyməti beynəlxalq paritet qiymətlərdən yüksəkdir. Bu isə onu göstərir ki, iqtisadi siyasət və formalaşmış bazar konyukturu sahənin birbaşa və ya dolayı yolla subsidiyalaşması istiqamətində təsir göstərir. Bu subsidiya analogi idxal məhsuluna tətbiq edilən vergi və rüsumlar, kvotalar, rəsmi mübadilə məzənnəsi ilə manipulyasiyalar və s. şəklində ola bilər (idxal məhsuluna vergi və rüsumların tətbiqi daxili istehsalçıya öz məhsuluna yüksək qiymət qoymaq imkanı yaradır).

Məhsul üçün mühafizə əmsalının 1-dən kiçik olmasının səbəbləri:

➤ daxildə istehsal edilmiş məhsulun qiymətinin dünya bazarındakı analogi məhsulun qiymətindən kiçik olmasını göstərir ki, bu da yerli istehsalçının iqtisadi siyasətin neqativ təsirinə məruz qalmasını nümayiş etdirir. Belə məhdudlaşdırıcı təsir daxili istehsalçıya

dolayı vergilərin tətbiqi, bazarda əlverişli olmayan rəqabət modelinin mövcudluğu (həddən artıq istehsalçı – aşağı qiymətlər) və s. şəklində meydana çıxıb bilər.

Effektiv mühafizə əmsalının 1-dən böyük olmasının səbəbləri:

➤ faktiki qiymətlərlə yaranan əlavə dəyər kölgə qiymətlərlə yarana biləcək əlavə dəyərdən böyükdür. Bu isə onu göstərir ki, iqtisadi siyasət və bazar konukturu istehsal sahəsinin subsidiyalaşması istiqamətində təsir göstərməkdədir. Başqa sözlə iqtisadi siyasət nəticəsində hazır məhsulun qiymətləri dəstəklənir və ya istehsal vasitələri subsidiyalı qiymətlərlə əldə edilir.

Effektiv mühafizə əmsalının əmsalının vahiddən kiçik olmasının səbəbləri:

➤ faktiki qiymətlərlə yaranan əlavə dəyər kölgə qiymətlərlə yarana biləcək əlavə dəyərdən kiçikdir. Bu isə o deməkdir ki, istehsalçılar iqtisadi siyasətin məhdudlaşdırıcı təsirinə məruz qalırlar, başqa sözlə, yarana biləcək potensial əlavə dəyərin bir hissəsi ya yüksək vergilər vasitəsilə büdcəyə alınır, yaxud da əlverişsiz bazar konukturasının təsiri altında ümumiyyətlə yaranmır (aşağı qiymətlər, istehsal vasitələrinin yüksək qiymətləri və s.).

V.1. Azərbaycan Respublikasının Aqrar sənaye kompleksinin rəqabətqabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsinin konkret nəticələri

Aşağıda DRS metodu ilə aqrar sənaye kompleksinə aid məhsulların rəqabətqabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsi nəticələri Cədvəl 1-də verilmişdir: yaşıl rənglə qeyd olunanlar rəqabətqabiliyyətli, ağ rənglə qeyd olunanlar isə rəqabətqabiliyyətli olmayan məhsullardır. Mühafizə əmsalları iqtisadi siyasətin təsirini qiymətləndirir.

Cədvəl 1. Aqrar-sənaye kompleksi məhsullarının rəqabətqabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsinin nəticələri

s/s	Məhsulların adı	Daxili resurs sərfi əmsalı	Mühafizə əmsalları		
			Resursların nominal mühafizə əmsalı	Məhsulların nominal mühafizə əmsalı	Effektiv mühafizə əmsalı
1	buğda	-0.02	0.87	1.15	0.27
2	arpa	0.11	1.20	0.84	0.42
3	tritikale	0.23	1.06	0.94	-7.35
4	vələmir	0.73	1.31	0.76	-3.59
5	çovdar	1.18	1.31	0.76	-22.29
6	Yonca	1.75	0.04	23.61	-0.27
7	Qarğıdalı	1.86	0.15	6.46	0.09
8	çuğundur	1.13	0.01	150.72	-0.04
9	pambıq	-0.85	0.45	2.22	1.99
10	günəbaxan	-1.05	0.45	2.22	0.76
11	üzüm süfrə	1.57	0.16	6.20	0.16
12	üzüm texniki	1.37	0.19	5.21	-0.08
13	kartof	0.00	1.06	0.95	0.00
14	kələm	0.87	0.24	4.09	-0.03

15	xiyar	-0.34	1.30	0.77	1.12
16	pomidor	0.22	0.89	1.13	-1.06
17	soğan	0.75	0.31	3.20	0.31
18	badımcan	1.10	0.11	9.44	-0.03
19	bibər	1.76	0.03	32.80	-0.01
20	mətbəx çuğunduru	-5.41	1.89	0.53	0.31
21	Qarpız	0.50	0.53	1.89	0.53
22	Yemiş	0.90	0.20	5.01	0.20
23	yer kökü	0.91	0.38	2.67	-2.60
24	Turp	0.69	0.38	2.67	0.38
25	Göyərtilər	1.26	0.29	3.49	0.29
26	alma	1.02	0.33	3.04	-1.70
27	armud	1.20	0.30	3.36	-3.11
28	nar	1.21	0.54	1.84	-4.10
29	Xurma	0.93	0.19	5.23	0.19
30	ərək	1.86	0.33	3.00	-6.86
31	şaftalı	1.45	0.46	2.19	-0.69
32	gavalı	1.73	0.34	2.90	-0.92
33	Gilas	2.09	0.19	5.33	0.19
34	Gilənar	3.70	0.19	5.33	0.19
35	Forel	-24.38	6.30	0.16	6.30
36	Karp balığı	-5.32	2.63	0.38	2.63
37	3,8%-li inək südü	0.12	0.78	1.29	0.30
38	1 ton I kateqoriya mal əti diri çəkiddə	0.00	0.75	1.34	0.02
39	camış südü 6.8 % yağlı	-152.45	0.29	3.44	0.29
40	camış əti diri çəkiddə	-6.17	0.71	1.41	0.71
41	qoyun südü 7.6 %	2.68	0.18	5.58	0.18
42	1 ton I kateqoriya qoyun əti diri çəkiddə	0.00	0.55	1.82	0.19
43	qoyun yunu	-10.08	11.36	0.09	11.36
44	quş əti	0.30	1.06	0.94	1.06
45	yumurta	1.23	0.35	2.84	-0.60
46	inkubator cücəsi	-18.81	1.72	0.58	-4.54
47	bal	-3.91	8.56	0.12	8.56
48	Pivə	4.86	0.54	1.85	0.54
49	şərab	0.06	0.59	1.71	0.59
50	araq	-1.93	1.91	0.52	1.91
51	digər dənلیلərin unu	-0.21	0.98	1.02	-7.65
52	digər dənلیلərin kəpəyi	1.29	0.40	2.53	0.46
53	çörək	2.09	0.18	5.66	0.18
54	makaron	1.32	0.32	3.10	0.32
55	72,5%-li kərə yağ	3.40	0.85	1.18	0.85
56	3,2%-li süd	-2.48	1.47	0.68	1.47
57	litrlük qatıq	2.87	0.44	2.29	0.44
58	1000 qr ayran	3.47	0.23	4.33	0.23
59	17 kq pendir	3.18	0.50	1.99	0.50
60	250qr kəsmik	2.67	0.50	1.99	0.50
61	xama 250 qr	3.63	0.39	2.58	0.39
62	zərdab	4.99	0.00	554.13	0.00
63	ət kolbasaları	-0.37	1.20	0.83	1.20
64	ıçalat kolbasaları mal	-1.09	0.96	1.04	0.96
65	ıçalat kolbasaları qoyun	-4.29	1.32	0.76	1.32
66	qan kolbasaları	-0.34	0.60	1.67	0.60
67	ət sosiskaları	-0.16	1.17	0.85	1.17

68	ıçalat sosiskaları	-0.94	1.07	0.94	1.07
69	dil və kəlləpaçadan paştetlər mal	-0.63	0.67	1.49	0.67
70	dil və kəlləpaçadan paştetlər qoyun	-0.09	0.67	1.49	0.67
71	ət unu	-7.94	1.16	0.86	1.11
72	qan unu	-3.16	0.71	1.40	0.71
73	sumuk unu	-4.48	0.82	1.22	0.74
74	mal sümüyündən kley	0.03	0.80	1.25	0.80
75	belin uzun əzələsi (bel və qurşaq hissə)	-3.01	3.80	0.26	3.80
76	bel-şanaq hissə (yiuxarı,daxili,yan və xarici hissə)	-2.75	3.56	0.28	3.56
77	kürək hissə (çiyin və çiyinin arxa hissələri)	-2.80	3.61	0.28	3.61
78	qoltuqaltı hissə	-2.64	3.46	0.29	3.46
79	döş hissə	-2.73	3.54	0.28	3.54
80	kotletlik ət	-1.79	2.67	0.38	2.67
81	mal sümük	-4.85	5.50	0.18	5.50
82	birləşdirici toxuma və qığırdaqlar	-1.11	2.04	0.49	2.04
83	1 ton I kateqoriya qoyun əti	-15.68	1.05	0.95	-4.68
84	I kateqoriya qoyunun xam piyi	2.84	0.03	30.68	0.03
85	qoyun qanı	2.89	0.02	46.39	0.00
86	qoyun və keçinin mədə altı vəzi	2.98	0.00	8118.40	0.00
87	qoyun və keçinin ödü	2.98	0.00	8118.40	0.00
88	qoyun və keçi xayası	2.98	0.00	8118.40	0.00
89	qoyun və keçi yumurtalığı	2.98	0.00	8118.40	0.00
90	qoyun dalaq	2.84	0.03	32.47	0.02
91	qoyun dil və beyinsiz baş	2.85	0.03	32.47	0.02
92	qoyun ağ ciyər	2.84	0.03	32.47	0.02
93	qoyun qursağ	2.84	0.03	32.47	0.03
94	qoyun işkənbə(mədə)	2.38	0.15	6.77	0.11
95	qoyun qarın	1.93	0.25	4.06	0.24
96	qoyun qara ciyər	2.43	0.13	7.73	0.08
97	qoyun dil	1.94	0.25	4.06	0.20
98	qoyun ürək	1.92	0.25	4.06	0.23
99	qoyun diafraqma	2.35	0.15	6.77	0.14
100	qoyun sümük	2.09	0.26	3.87	0.07
101	qoyun dərisi	0.62	0.55	1.82	0.55
102	1 ton I kateqoriya mal əti dana əti 5	0.79	1.39	0.72	1.42
103	I kateqoriya malın xam piyi	4.03	0.10	9.59	0.04
104	mal dərisi	4.33	0.04	22.73	0.04
105	mal tükü	4.56	0.00	1113.92	0.00
106	mal qanı	4.54	0.01	116.99	0.00
107	iri buynuzlu malqaranın mədəaltı vəzi	4.56	0.00	23458.40	0.00
108	iri buynuzlu malqaranın daxili sekresiya vəzi	4.56	0.00	23458.40	0.00
109	iri buynuzlu malqaranın qursağının selikli qişası	4.56	0.00	23458.40	0.00
110	iri buynuzlu malqaranın onurğa beyni	4.56	0.00	9770.40	0.00
111	iri buynuzlu malqaranın böyrəküstü vəzi	4.56	0.00	23458.40	0.00
112	iri buynuzlu malqaranın qalxanvari vəzi	4.56	0.00	23458.40	0.00
113	iri buynuzlu malqaranın ödü	4.56	0.00	9770.40	0.00

114	iri buynuzlu malqara gözünün şüşəvari	4.56	0.00	9770.40	0.00
115	iri buynuzlu malqara beyni	4.56	0.00	23458.40	0.00
116	iri buynuzlu malqara beyninin əzgilvari maddəsi	4.56	0.00	9770.40	0.00
117	iri buynuzlu malqara dil toxuması	4.56	0.00	9770.40	0.00
118	iri buynuzlu malqara xayası	4.56	0.00	9770.40	0.00
119	iri buynuzlu malqara yumurtalığı	4.56	0.00	9770.40	0.00
120	mal qara ciyər	4.45	0.02	46.92	-0.33
121	mal böyrək	4.45	0.02	46.92	0.02
122	mal dil	4.30	0.05	19.54	0.04
123	mal beyin	4.55	0.00	381.44	0.00
124	mal ürək	4.45	0.02	46.92	0.02
125	mal ətli-sümüklü quyruq	4.53	0.01	158.87	0.01
126	mal diafraqma	4.55	0.00	381.44	0.00
127	mal işkənbə (mədə)	4.55	0.00	381.44	0.00
128	mal qarın	4.55	0.00	381.44	0.00
129	mal bağırsağ	4.55	0.00	381.44	0.00
130	mal qursağ	4.55	0.00	381.44	0.00
131	mal ağ ciyər	4.55	0.00	381.44	0.00
132	mal nəfəs borusu	4.55	0.00	381.44	0.00
133	mal buxovluq oynaq	4.55	0.00	381.44	0.00
134	mal qulaqlar	4.53	0.01	158.87	0.00
135	mal beyin və dilsiz baş	4.53	0.01	158.87	0.01
136	mal dodaqlar	4.53	0.01	158.87	0.00
137	belinn uzun əzələsi(bel və qurşaq hissə) mal	-3.36	4.19	0.24	4.19
138	bel-şanaq hissə(yiuxarı,daxili,yan və xarici hissə) mal	-3.08	3.93	0.25	3.93
139	kürək hissə(çiyin və çiyinin arxa hissələri) mal	-3.13	3.98	0.25	3.98
140	qoltuqaltı hissə mal	-3.04	3.89	0.26	3.89
141	döş hissə mal	-3.14	3.99	0.25	3.99
142	kotletlik ət mal	-3.23	4.07	0.25	4.07
143	mal sümük	5.11	5.00	0.20	423.06
144	birləşdirici toxuma və qığırdaqlar mal	-36.76	27.59	0.04	28.10
145	stabilizə olunmuş iri buynuzlu malqaranın qanının plazması	0.84	0.19	5.39	0.14
146	bütöv defibrinirə edilmiş iri buynuzlu malqara qanı	0.90	0.11	8.84	0.08
147	defibrinirə edilmiş iri buynuzlu mal-qara qanının zərdabı	0.81	0.19	5.31	0.19
148	stabilizə olunmuş iri buynuzlu malqara qanın forma elementləri	0.77	0.23	4.42	0.23
149	defibrinirə edilmiş iri buynuzlu malqara qanın forma elementləri	0.77	0.22	4.52	0.22
150	defibrinirə edilmiş iri buynuzlu malqara qanın forma elementləri bütöv fibrin	-6.83	7.64	0.13	7.64
151	stabilizə olunmuş quru zülal qarışığı	-0.28	1.25	0.80	1.25
152	açıq yeyinti məqsədli albumin plazma və ya zərdab	0.98	0.02	59.54	0.02
153	qara texniki məqsədli albumin	1.000	0.00	1289.95	0.00

	forma elementləri				
154	qara albumin defibrinirə edilmiş	0.999	0.00	450.46	0.00
155	qara yeyinti məqsədli albumin stabilizə olunmuş	0.999	0.00	506.77	0.00
157	1 tn 116-400 günlük cavan mal qara üçün qarışıq yem resepti KK-60C QOST-9268-90	3.08	0.23	4.34	0.23
158	1 tn Sağmal inəklər üçün qarışıq yem resepti KK-60C QOST-9268-90	3.08	0.23	4.34	0.23
159	buğda məhsullarının unu	0.85	0.81	1.23	0.46
160	buğda məhsulları kəpəyi	2.60	0.42	2.36	0.42
161	Rafinasiya olunmuş yağ	-1.23	0.78	1.28	0.75
162	soapstok 60,2% ли	4.47	0.26	3.88	0.17
163	çiyid cecəsi	4.35	0.33	3.07	-1.34
164	çiyid qabığı	3.89	0.26	3.84	0.26
165	ciyid	0.18	0.78	1.28	0.38
166	Məhlis	-11.32	2.61	0.38	2.61
167	Tiftik	1.84	0.22	4.61	0.22
168	təsərrüfat sabunu	-20.79	0.43	2.34	0.43
169	alma şirəsi 40%	-3.12	1.18	0.85	1.18
170	armud şirəsi 40%	-4.51	0.99	1.01	0.99
171	nar şirəsi 40%	-2.24	0.99	1.01	0.99
172	ərik şirəsi 40%	-21.46	0.99	1.01	0.99
173	şaftalı şirəsi 40%	-3.18	0.99	1.01	0.99
174	gavalı şirəsi 40%	-1.04	0.99	1.01	0.99
175	gilənar şirəsi 40%	-1.04	0.99	1.01	0.99
176	armud cemi	-24.01	2.28	0.44	2.28
177	ərik cemi	-21.75	2.56	0.39	2.56
178	şaftalı cemi	-22.53	2.85	0.35	2.85
179	tomat pastası	-61.26	1.54	0.65	1.54
180	kələm turşusu	3.06	0.55	1.81	0.55
181	xiyar turşusu	-4.77	2.92	0.34	2.92
182	pomidor turşusu	-5.77	3.89	0.26	3.89
183	badımcan turşusu	-4.25	1.07	0.94	1.07
184	şəkər	-294.88	0.21	4.67	-16.03
185	1 ton çuğundur mezqi (yanaşı məhsul)	6.72	0.56	1.79	0.56
186	kartof nişastası	-8.67	1.77	0.57	2.12
187	1 ton kartof mezqi (yanaşı məhsul)	13.50	0.00	5785.87	0.00
188	günəbaaxan raf yağ	-3.21	0.66	1.52	0.66
189	günəbaxan soapstok 60,2%	-16.38	1.37	0.73	1.37
190	günəbaxan cecəsi	-0.56	0.51	1.95	0.47
191	tara sənayesi	15.57	0.47	2.15	0.00
192	peyin kompostu	0.85	0.13	7.83	0.04
193	Maya otu	1.63	0.08	12.58	0.07
194	xam ot	7.71	0.01	99.63	0.00
196	saman	4.47	0.42	2.38	0.39
197	mineral gübrə sənayesi məhsulları	0.07	0.76	1.31	0.00
198	kimya sənayesi məhsulları	45.88	0.02	43.84	0.00
199	elektrik enerjisi	0.002	1.56	0.64	0.25
200	su	-0.49	0.85	1.18	0.15
201	qaz	-0.06	0.27	3.68	0.12
195	yaşıl gübrə	0.00	0.97	1.04	4.74
202	baytar zootexniki xidmət	0.00	1.29	0.78	1.26

203	aqroservis xidməti	0.00	1.20	0.83	0.00
156	hər kvadrat metrə düşən illik icarə haqqı	-	1.02	0.98	1.02
204	digər sahələrin məhsulları	0.00	1.12	0.89	0.00

V.2. Azərbaycan Respublikasının Aqrar sənaye kompleksinin rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi üzrə iqtisadi siyasət təklifləri

Aqrar-sənaye kompleksinin rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi üzrə siyasət təklifləri üç istiqamətdə qruplaşdırmaq tövsiyyə olunur:

1. Bazar çatışmamazlıqlarının aradan qaldırılması sahəsində görüləsi tədbirlər. Bu tədbirlər aşağıdakıları məsələləri əhatə edir:

1.1. bazarda inhisarçılıq (az sayda satıcının qiymət diktəsi) hallarının mövcud olması faktlarının araşdırılması.

1.2. bazarda monopsoniya (kiçik sayda alıcıların qiymət diktəsi) hallarının mövcud olması faktlarının araşdırılması.

1.3. bazar informasiya sistemlərinin, ictimai xidmətlərin (yollar, sosial obyektlər və s.) və digər bu kimi amillərin təsirlərinin araşdırılması.

2. Təhrifedici siyasətlərin təsirlərlərinin aradan qaldırılması istiqamətində görüləcək tədbirlər. Bu tədbirlər aşağıdakı məsələləri əhatə edir:

2.1. qiymətləri dövlət tərəfindən tənzimlənən strateji əhəmiyyətə malik olan məhsulların istehsalını dəstəkləmək üçün daxili bazarın qoruması, daxili istehsalçılar üçün vergilərin azaldılması, yerli istehsalçılara resurs və qiymət subsidiyalarının verilməsi, minimum qiymət həddlərinin tətbiqi kimi tədbirlərin araşdırılması.

2.2. daxili bazarın himayə edilməsi məqsədi ilə mübadilə məzənnələrinin tənzimlənməsi nəticəsində daxili qiymətlərin beynəlxalq paritet qiymətlərdən kənarlaşmasının yerli məhsulların rəqabətqabiliyyətliliyinə təsirinin araşdırılması.

3. Effektiv siyasət təsirlərlərinin artırılması istiqamətində görüləcək tədbirlər. Bu tədbirlər aşağıdakı məsələləri əhatə edir:

3.1. adətən liberal iqtisadi sistemə malik olan ölkələrdə bu siyasət daxili qiymətlərin beynəlxalq paritet qiymətlərə yaxınlaşdırılması sahəsində aparılan siyasətdir. Ərzaq təhlükəsizliyi və ölkənin strateji mənafeyi nöqtəyi-nəzərindən belə siyasətin həyata keçirilməsinin mümkünlüyünün araşdırılması.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Гранберг А.Г. Моделирование Социалистической Экономике. М.: Экономика, 1988. – с. 487.
2. Использование научного наследия В.В. Леонтьева в исследовании межотраслевой структуры агропромышленного комплекса Академик А.А.Анфиногентова, д.э.н. Н.А.Яковенко
3. Портер, Майкл, Э. Конкуренция.: Пер. с англ. — М.: Издательский дом "Вильямс", 2005.-608 с.
4. Выявленные сравнительные преимущества России в группе стран БРИК. Канд. экон. наук Разумнова Л.Л. Прусова С.Б.
5. The policy analysis matrix for agricultural development Eric A. Monke Scott R. Pearson 1989 Outreach Program
6. Оценка конкурентоспособности продукции в условиях современной торговли *К.Г. Бородин*
7. Региональные кластеры как способ управления внешнеэкономическим комплексом региона С. Н. Блудова
8. Применение теории сравнительного преимущества при выборе приоритетов внешнеэкономической торговой политике. Л.В.Пакуш
9. Кадыров А.М. Стратегия и приоритеты повышения конкурентоспособности национальной экономики Узбекистана
10. Xətti səbrin elementləri və iqtisadi modellər. Nəmzəğa Orucov.Yadulla Nəsənli. Vilayət Vəliyev
11. Продукты и деньги: двойственность и целостность Попков В.В
12. Л.В. Антипова Н.М Ильина, Г.П Казюлин, И.М. Тюгай
13. Проектирование предприятий мясной отрасли с основами САПР Москва «Колос С» 2003
14. Сборник рецептур на хлеб и хлебобулочные изделия составитель П.С.Ершов
15. Сборник рецептур мясных изделий и колбас составитель К.П.Юхневич
16. Технология консервирования плодов и овощей и контроль качества продукции учебник. Москва ВО «АГРОПРОМИЗДАТ»-1992
17. Технология переработки и товароведение рыбы и рыбных продуктов. А.Коробейников. ФЕНИКС Ростов-на-Дону 2002.
18. Кунце В. Технология солода и пива / В. Кунце, Г. Мит. - СПб.: Профессия, 2001.
19. <http://www.propivo.ru/sens/01/40.html>
20. Мальцев П.М. Технология бродильных производств / П.М. Мальцев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Пищевая пром-сть, 1980, 560 с.
21. Ковальская Л.П. Технология пищевых производств / Л.П. Ковальская, И.С. Шуб, Г.М. Мелькина и др./ под ред. Л.П.Ковальской. - М.: Колос, 1997. – 752 с.
22. Николаева М.А. Товарная экспертиза / М.А. Николаева. - М.: Издательский дом «Деловая литература», 1998. – 288 с.
23. Позняковский В.М. Гигиенические основы питания и экспертизы продовольственных товаров / В.М. Позняковский. - Новосибирск: Издательство Новосибирского университета, 1996.
24. Фараджева Е.Д. Общая технология бродильных производств / Е.Д. Фараджева, В.А. Федоров. – М.: «Колос», 2002, 408 с.

25. www.elf4m.ru ПРЕЙСКУРАНТ на оборудование для плодоовощной промышленности (цены розничные в рублях с НДС на 11.01.2010г.)
26. www.elf4m.ru ПРЕЙСКУРАНТ на оборудование для масложировой промышленности (цены розничные в рублях с НДС на 11.01.2010г.)
27. www.elf4m.ru ПРЕЙСКУРАНТ на оборудование для рыбной промышленности (цены розничные в рублях с НДС на 11.01.2010г.)
28. www.elf4m.ru ПРЕЙСКУРАНТ на оборудование для хлебопекарной промышленности (цены розничные в рублях с НДС на 11.01.2010г.)
29. www.elf4m.ru ПРЕЙСКУРАНТ на оборудование для фасовки и упаковки (цены розничные в рублях с НДС на 11.01.2010г.)
30. www.elf4m.ru ПРЕЙСКУРАНТ на минизаводы и комплекты (цены розничные в рублях с НДС на 11.01.2010г.)
31. www.elf4m.ru ПРЕЙСКУРАНТ на оборудование для фасовки и упаковки (цены розничные в рублях с НДС на 11.01.2010г.)
32. “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı sektorunun rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi problemləri” İqtisadi İnkişaf Nazirliyi və BMT-nin İnkişaf Proqramı çərçivəsində İqtisadi İslahatlar Elmi tədqiqat İnstitutunda həyata keçirilmiş tədqiqat layihəsi üzrə yekun hesabat.
33. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi Dövlət Torpaq və Xəritə Çəkmə Komitəsi “Torpaqlarinsəhrələşməsi üzrə izahlı lüğət “BAKI 2008
34. Azərbaycanın daxili resurs dəyərinin təhlili yekun hesabat
Kemoniks internetnl Vüqar əhmədov və Tohida Rəşidovanın köməkliyi ilə Dr. J. Dörk Straykerin (Dirck Stryker) təqdimatı 18 mart 2009-cu il Özəl Sektorun Rəqabətliliyinin Gücləndirilməsi Proqramı USAİD Əsas Müqavilə AID-112-C-08-00002
35. “Azərbaycanda kənd təsərrüfatı üzrə dövlət tənzimlənməsi sahəsində mövcud vəziyyətin təhlili və onun Ümumdünya Ticarət Təşkilatının tələblərinə uyğunlaşdırılması üçün tövsiyələrin hazırlanması” tədqiqat layihəsi üzrə yekun hesabat Yerli iqtisadi inkişaf mərkəzi BAKI – 2006
36. Azərbaycan iqtisadiyyatının cari və potensial üstünlüklərinin müqayisəli üstünlüklərinin tədqiqi. İqtisadi İslahatlar Elmi tədqiqat İnstitutu, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiə Nazirliyi və BMT-nin İnkişaf Proqramının birgə həyata keçirdiyi Milli məşğulluq strategiyası çərçivəsində hazırlanmış layihə. Bakı-2004.
37. Инвестиционная привлекательность молочного комплекса регионов европейской части России на базе анализа конкурентоспособности Мокшина П.В. Научный руководитель Профессор, д.э.н., Серова Е.В. Москва 2003 год
38. *Канторович Л.В.* Экономический расчет наилучшего использования ресурсов. М.: Изд-во АН СССР, 1960. С. 102.
39. История экономических учений lib4all.ru/base/B2355/B2355Part37-182.php